

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
June/ Haziran 2021, 25 (1): 455-476

**Memlûkler Döneminde Kadınların İlmî ve Sosyal Hayatı: Necmeddin
İbn Fehd'in Hocaları Özelinde***

*Scholarship and Social Life of Women in the Period of Mamlûks: With
Special Attention to Najm al-Dîn Ibn Fahd's Teachers*

Saim Yılmaz

Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Ana Bilim Dalı
Assoc. Prof., Sakarya University Faculty of Theology Department of Islamic History.
Sakarya, Turkey
saimy@sakarya.edu.tr orcid.org/0000-0001-7606-3663

Mehmet Fatih Yalçın

Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi
İslam Tarihi Anabilim Dalı
Assist. Prof., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Islamic Studies
Department of Islamic History.
Bilecik, Turkey
fatih.yalcin@bilecik.edu.tr orcid.org/0000-0003-3685-2988

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 1 January / Ocak 2021

Accepted / Kabul Tarihi: 12 June / Haziran 2021

Published / Yayın Tarihi: 15 June / Haziran 2021

Pub Date Season / Yayın Sezonu: June / Haziran

Volume / Cilt: 25 **Issue / Sayı:** 1 **Pages / Sayfa:** 455-476

Cite as / Atıf: Yılmaz, Saim-Yalçın, Mehmet Fatih. "Memlûkler Döneminde Kadınların İlmî ve Sosyal Hayatı: Necmeddin İbn Fehd'in Hocaları Özelinde [*Scholarship and Social Life of Women in the Period of Mamlûks: With Special Attention to Najm al-Dîn Ibn Fahd's Teachers*]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 25/1 (Haziran 2021): 455-476.

*Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler. Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler / *The authors declare that they have no competing interests. The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.*

<https://doi.org/10.18505/cuid.912983>

Abstract: During the Mamlûk period (648-923/1250-1517), some developments such as the support of the state dignitaries for scholarly activities, the interest of the 'ulamâ to the Mamlûk geography and the establishment of many scientific institutions increased the interest in scholarly activities in society. In this period of intensive scholarly activities, women also started to increasingly take part in this field, and as a result, many female scholars were trained. The fact that women scholars were encountered among the teachers of the famous scientists of the period is a clear proof of this situation. As a matter of fact, the teachers of Najm al-Dîn Ibn Fahd, one of the famous muḥaddiths and historians of the 9th (15th) century, set an obvious example for this. Sixty-seven of his four hundred ninety-seven teachers were women. Najm al-Dîn Ibn Fahd, a member of a prominent 'ulamâ family of Mecca, traveled to different cities in the Mamlûk geography and took lessons from many teachers, men and women. What is more valuable for our subject is that he wrote a work called *Mu'jam al-shuyûkh*, which contains extremely important information about his teachers. This article tries to assess women's participation in scholarly activities and social positions in Mamlûk society, based on his female teachers. This work, made up of two parts, first deals with women's opportunities to pursue academic studies and their subsequent contributions to science. The second part is about their position in social life which stemmed from the families they belonged to and from their marriages. In this article, in which sixty-seven female scholars of Najm al-Dîn Ibn Fahd are discussed, some important results have been reached. This look into his sixty-seven female teachers shows how widespread women's relationships with scholarly circles were in Mamlûk society, and that especially girls of families with scholarly traditions were included in academic circles from a young age. These girls were able to get their initial education from close relatives and then they were able to connect to academic circles easily via family relationships, taking courses with many scholars including women. Women have been instrumental in the transfer of knowledge more so than its production. Their efforts both during their studies and as scholars were focused on *ḥadīth* transmission. It is difficult to pinpoint the exact reason why ḥadīth sciences were the focus, but one can say that the ubiquity of ḥadīth sessions and their ease of accessibility must have been a factor. It is seen that young girls who participated in these sessions were encouraged to study with older scholars, thereby acquiring a strong *isnād* chain and becoming a source of information in later years for the transmission of knowledge. However, it is hard to say that every woman who got some education took a role in knowledge transmission. One can even claim, based on Najm al-Dîn Ibn Fahd's female teachers, that a lot of women in academic circles did not take a role in knowledge transmission as scholars, despite their potential. The fact that no official institutions are mentioned with regard to women's acquisition and transfer of knowledge may be indicative of the importance of teacher-student relationships rather than institutions, or, it can be that women were more active outside of these official institutions. Also, the fact that most of Najm al-Dîn Ibn Fahd's female teachers were all taught by several common teachers shows the liveliness of academic activity outside of official institutions. There is very little narration regarding the social lives of women who were engaged in scholarly activities. Among the most important reasons why this is so is the desire to put their scholarly competencies to the forefront. However, it is possible to get some information about their families and marriages for many of them. One can see that Najm al-Dîn Ibn Fahd's female teachers generally married men who were also engaged in scholarship. The fact that women, especially those in the scholarly class, married from among their relatives must have been related to this. All of the married women except one have at least one child. While divorce is not too common, marrying again as a result of the death of a husband or as a result of divorce is not rare.

Keywords: History of Islam, Mamlûks, Woman, Scholarly Life, Social Life, Najm al-Dîn Ibn Fahd.

**Memlûkler Döneminde Kadınların İlmî ve Sosyal Hayatı: Necmeddin İbn Fehd'in Hocaları Öze-
linde**

Öz: Memlûkler döneminde (648-923/1250-1517) devlet ricâlinin ilmî faaliyetleri destekle-
mesi, ulemânın Memlûk coğrafyasına yönelimi ve çok sayıda ilmî kurumun inşa edilmesi gibi
yaşanan birtakım gelişmeler, toplumda ilmî faaliyetlere olan ilgiyi daha da artırmıştır. Yoğun
ilmî faaliyetlerin yaşandığı bu dönemde kadınlar da bu sahada daha fazla yer almaya başlamış
ve bunun bir sonucu olarak çok sayıda kadın âlim yetişmiştir. Dönemin meşhur ilim adamları-
nın hocaları arasında kadın âlimlere rastlanması bu durumun açık bir ispatıdır. Nitekim 9.
(15.) asrın meşhur muhaddis ve tarihçilerinden olan Necmeddin İbn Fehd'in kadın hocaları
buna açık bir örnek teşkil eder. Onun dört yüz doksan yedi hocasından altmış yedisi kadındır.
Mekke'nin ileri gelen bir ulemâ ailesine mensup olan Necmeddin İbn Fehd, Memlûk coğrafya-
sındaki farklı şehirlere ilmî seyahatlerde bulunmuş, kadın-erkek pek çok hocadan dersler al-
mıştır. Konumuz açısından daha da önemli olanı hocaları hakkında son derece önemli malu-
matlar içeren *Mu'cemü's-şüyûh* isimli bir eser telif etmiş olmasıdır. Bu makalede onun kadın
hocalarından hareketle Memlûk toplumunda kadınların ilmî faaliyetlere katılımları ve sosyal
konularını tespit edilmeye çalışılmıştır. İki kısımdan meydana gelen bu çalışmada öncelikle
kadınların ilim tahsil etme imkanları ve sonrasında ilim hayatına sundukları katkılar ele alın-
mıştır. İkinci kısımda onların mensup oldukları aileler ve yaptıkları evlilikler yoluyla sosyal
hayattaki konularını tespit edilmeye çalışılmıştır. Necmeddin İbn Fehd'in altmış yedi kadın
hocasının ele alındığı bu makalede birtakım önemli sonuçlara ulaşılmıştır. Bunlardan biri,
Memlûk toplumunda kadınların ilmî çevrelerle ilişkisinin yaygınlaşması ve özellikle ilim ge-
leneğine sahip ailelerin kız çocuklarının çok küçük yaşlardan itibaren ilim meclislerinde yer
almış olmalarıdır. Yine ulemâ ailesine mensup kız çocuklarının yakın akrabalarından ilk tah-
sillerini aldıkları, aile bağlantılarıyla ilmî çevrelerle kolayca irtibat kurarak aralarında kadın
hocaların da bulunduğu çok sayıda âlimden ders ve icâzet elde ettikleri tespit edilmiştir. Ka-
dınların bu dönemde bilgi üretiminden daha ziyade aktarılmasında önemli bir rol üstlendik-
leri görülmektedir. Onlar, hem tahsil hayatlarında hem de bir âlim olarak bilgi aktarmada ha-
dis rivayetinde temayüz etmiştir. Hadis ilmüne daha fazla ilgi gösterilmesinin sebeplerine dair
doğrudan bir şey söylemek zor olsa da hadis meclislerinin çok sayıda olması ve kolay ulaşıl-
abilirliği bu hususta önemli bir etken olmalıdır. Bu meclislere katılan kız çocuklarının, ileri yaş-
taki hocalardan ders almalarının teşvik edildiği, böylece ilk kaynağına en az râviyle ulaşan
isnad zinciri elde etmek suretiyle daha sonraki yaşlarında bilginin aktarımında müracaat kay-
nağı olmalarının hedeflendiği görülmektedir. Bununla birlikte belirli bir tahsil hayatına sahip
her kadının bilgiyi aktarmada rol üstlendiğini söylemek zordur. Hatta Necmeddin İbn Fehd'in
kadın hocalarından hareketle ilmî çevrelerde yer alan kadınların potansiyellerine rağmen ço-
ğunun bir hoca olarak bilginin aktarımında bulunmadığı söylenebilir. Kadınların bilgiyi
edinme ve aktarmalarında resmî eğitim kurumlarına hiç işaret edilmemesi, kurumlardan zi-
yade hoca talebe ilişkisinin önemine dair olabileceği gibi, kadınların bu resmî kurumlar dışın-
daki ilmî meclislerde daha çok bulduklarından da olabilir. Bunun yanı sıra Necmeddin İbn
Fehd'in kadın hocalarının genelinin birkaç ortak hocaya sahip olması, resmî eğitim kurumları
dışındaki ilmî faaliyetlerin canlılığını da göstermektedir. İlmî faaliyetler içerisinde yer alan
kadınların sosyal hayatlarına dair nakiller oldukça azdır. Bunun en önemli sebepleri arasında,
onların ilmî yetkinliklerinin ön plana çıkarılma gayesi yer almalıdır. Bununla birlikte önemli
bir kısmının mensup oldukları aileler ve yaptıkları evliliklere dair birtakım bilgilere ulaşmak
mümkündür. Nitekim Necmeddin İbn Fehd'in kadın hocalarının genel itibarıyla ilimle iştigal
eden kimselerle evlendiği tespit edilmiştir. Özellikle ilmiye sınıfına mensup ailelerden olan
kadınların akraba çevresinden evlenmeleri de bu hususla irtibatlı olmalıdır. Biri hariç evlenen
kadınların hepsi en az bir çocuk sahibidir. Boşanma yaygın olmamakla birlikte kocasının
ölümü veya boşanma neticesinde yeniden evlenmeleri nadir görülen bir durum değildir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Memlûkler, Kadın, İlmî Hayat, Sosyal Hayat, Necmeddin İbn
Fehd.

Giriş

İlmin ve âlimlerin desteklendiği Memlûkler dönemi (648-923/1250-1517) çok sayıda ilim adamının yetiştiği ve buna bağlı olarak fazla sayıda eserin telif edildiği önemli bir devreyi teşkil eder. Yine bu süreçte kadınların da ilim hayatına etkili bir biçimde katılmış olmaları bu dönemi farklı kılan özelliklerdendir. Memlûkler döneminde kadınların ilim hayatındaki etkinliğini ortaya koyan ilk çalışma Jonathan P. Berkey'e aittir. Berkey, Türkçe'ye de çevrilen bu eserinde Kahire'de kadınların eğitime ve eğitim hayatındaki rollerine dair genel bir çerçeve ortaya koymaya çalışmıştır.¹ Bu konuda zikredilmesi gereken bir diğer çalışma Asma Sayeed tarafından kaleme alınmıştır. O, bu makalesinde Şam'da yaşayan Zeynep bint Kemâl (öl. 740/1339) ve Âişe bint Muhammed İbn Abdülhâdî (öl. 816/1413) isimli iki kadının hadis rivayetindeki rolünü ele almıştır.² Ülkemizde İsmail Yiğit, Memlûkler dönemindeki kadının konumunu ele alan makalesinde sultan hanımları, cariyeler, toplumsal ve ilmî hayattaki kadınlar hakkında genel bilgiler vermiştir.³ Muhammet Yılmaz, dönemin önemli âlimleri arasında yer alan İbn Hacer'in (öl. 852/1449) kadın hadis hocalarını merkeze alarak kadınların ilmî hayattaki yerini inceleyen bir kitap telif etmiştir.⁴ Halit Özkan, 9. (15.) yüzyılda Kahire'de hadis ilminin gelişimini ele aldığı çalışmada kadınlara dair müstakil bir başlık açmamakla birlikte hadis eğitiminde evlerin rolünü incelediği kısımda kadınların hadis ilmindeki konumunu incelemiştir.⁵ Kahire'de ilmî faaliyetlerde bulunan Meryem el-Ezraiyye'nin (öl. 805/1402-1403) hayatını, hocalarını ve öğrencilerini ele alan M. Fatih Yalçın'ın makalesi⁶ ve Sehâvî'nin (öl. 902/1497) *ed-Dav'ü'l-İlmi'* eseri çerçevesinde Kahire'deki kadınların bilginin kazanılması ve aktarılmasındaki rolünü inceleyen Büşra Kaya'nın makalesi⁷ burada ayrıca zikredilmelidir. Bahsedilen bu çalışmalara bakıldığında Sayeed'in makalesi hariç diğerlerinin Kahire'deki kadınların ilim hayatındaki yerini tespit etmeye çalıştıklarını söylemek mümkündür.

Çalışma konusu edindiğimiz Necmeddin İbn Fehd (öl. 885/1480), Memlûkler döneminin önemli tarihçi ve muhaddislerindendir. Şâfiî mezhebi müntesipleriyle tanınan Mekke'nin meşhur ulemâ ailesi İbn Fehd'in önde gelen âlimlerindendir. 812 (1409) yılında Mekke'de doğan Necmeddin İbn Fehd, Kahire, Dımaşk, Medine, İskenderiye, Halep, Kudüs, Humus, Hama, Trablus, Halil, Ba'lebek, Gazze, Remle ve Dimyat gibi Memlûk coğrafyasının çeşitli merkezlerinde ilmî seyahatlerde bulunmuş ve kadın, erkek pek çok âlimden istifade etmiştir.⁸ Daha sonra kaleme aldığı *Mu'cemü's-şüyûh* adlı eserinde ise altmış yedisi kadın olmak üzere dört yüz doksan yedi hocasını alfabetik sırayla tanıtmıştır.

Necmeddin İbn Fehd'in *Mu'cemü's-şüyûh* isimli eserinde tanıtmış olduğu altmış yedi kadın hocasını kapsayan bu makale, Memlûkler döneminde kadınların ilim hayatındaki rollerini ve ilimle meşgul olan bu hanımların sosyal hayattaki konumlarını tespit etmeyi amaçla-

¹ Jonathan P. Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, çev. İsmail Eriş (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 187-209.

² Asma Sayeed, "Women and Hadith Transmission Two Case Studies from Mamlûk Damascus", *Studia Islamica* 95 (2002), 84-85.

³ İsmail Yiğit, "Memlûkler Zamanında (1250-1517) Kadın", *Diyanet İlmî Dergi* 40/2 (2004), 141-143.

⁴ Muhammet Yılmaz, *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2008).

⁵ Halit Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis 1392-1517* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 80-83.

⁶ M. Fatih Yalçın, "Memlûkler Döneminde İlmî Hayatta Bir Kadın: Meryem el-Ezraiyye", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 50/2 (Aralık 2018), 295-319.

⁷ Büşra Kaya, "XV. Yüzyıl Memlûk Kahiresi'nin Entellektüel Kadınları", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 24/46 (2019), 93-120.

⁸ Necmeddin İbn Fehd'in hayatı hakkında bk. Necmeddin İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, nşr. Muhammed ez-Zâhî (Riyad: Dârü'l-Yemame, 1982), 191-194; Şemseddin Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-İlmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'* (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1992), 6/126-131; Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, nşr. Mahmûd Arnaûd - Abdülkadir Arnaûd (Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1993), 9/512; Sâmî es-Sakkâr, "Necmeddin İbn Fehd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/487-489.

maktadır. İki kısımdan meydana gelen bu çalışmada öncelikle kadınların ilim tahsil etme imkanları ve sonrasında ilim hayatına sundukları katkılar ele alınmıştır. İkinci kısımda onların mensup oldukları aileler ve yaptıkları evlilikler yoluyla sosyal hayattaki konumları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu konuda bizden önce yapılan çalışmaların daha çok Kahire merkezli olduğu dikkate alındığında bir hususun özellikle altını çizmemiz gerekmektedir. Necmeddin İbn Fehd'in Memlûk coğrafyasının neredeyse tamamını kapsayan farklı şehirlerden kadın hocalara sahip olması, bizim konuya daha geniş bir çerçeveden bakmamıza imkan sağlamıştır.

1. Eğitim Hayatları

1.1. İlim Tahsil Etme Yolları

Necmeddin İbn Fehd'in kadın hocaları, birkaçı bebeklik çağında olmak üzere⁹ küçük yaşlardan başlayarak dönemin önde gelen simalarının derslerine katılmak ve onlardan icâzet almak suretiyle ilmî çevrelere temas kurmuşlardır. Bunların büyük bir kısmı özellikle ilk eğitimlerini aile çevresinden almışlardır. Bununla birlikte kaynaklar, genel itibarıyla erkeklerde olduğu gibi Necmeddin İbn Fehd'in kadın hocalarının da katıldıkları ders mekânlarına dair net bir bilgi nakletmemişlerdir. Dolayısıyla bu kadınların, umuma açık ders halkalarından, medreselerdeki veya evlerdeki derslerden istifade etmiş olmaları muhtemeldir.

Necmeddin İbn Fehd'in altmış yedi kadın hocasından otuz dördünün, küçük yaşlardan itibaren ilmî faaliyetler içerisinde yer aldıklarına dair nakiller mevcuttur. Bunlar arasında annesi, babası veya dedesi ilimle iştiğal eden kız çocuklarının, ilim çevreleriyle çok küçük yaşlardan başlayarak irtibat kurması dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra Kârimî tüccarlarından bir aileye mensup Sittüttüccâr bint Nâsiruddin Muhammed (öl. 848/1444) örneğinde olduğu gibi ulemâ sınıfına mensup olmadığı halde ilme önem veren bazı ailelerin kız çocuklarının da küçük yaşlarda ilmî çevrelere dâhil olabildikleri görülmektedir.¹⁰ Küçük yaşlarda ilim meclislerine katılımın Memlûk toplumundaki yaygın bir gelenek olduğu anlaşılmaktadır. Böyle bir geleneğin oluşmasında iki önemli hususun öne çıktığını düşünmek mümkündür. Bunlardan birincisi, hadis ilmine olan ilgidir. İkincisi ise, süreklilik arzeden bir emek, çaba ve fedakarlıkla yıllar boyu ilimle uğraşmanın bir meyvesi olarak çağdaşları arasında en kısa senedle yani âli isnadla önde gelen bir rivayet kaynağı olabilmektir. Hadis rivayetlerini oldukça küçük yaşta ileri yaştaki bir hocadan almak koşuluyla, ilerleyen yıllarda söz konusu hoca sayesinde en kısa senedle rivayet eden birtakım kadın muhaddislerle tabakat ve mu'cem türü eserlerde yer verilmektedir. Nitelikim dört yaşından itibaren icâzet elde eden ve 88 yaşında vefat eden Fâtıma bint Halîl'in (öl. 838/1435) çoğu kitabın rivayetinde teferrüd¹¹ ederek önemli bir rivayet kaynağı olduğu zikredilmektedir.¹² Bunun yanı sıra küçük yaşta icâzet alıp uzun yıllar yaşayarak en kısa senede sahip bir rivayet kaynağı olması muhtemel başka isimler de söz konusudur. Bunlar arasında 103 yaşında ölen Kemâliyye bint Ali en-Nüveyrî (öl. 867/1463),¹³ 99 yaşında ölen Hatice bint Abdurrahman İbn Fehd (öl. 886/1481),¹⁴ 92 yaşında ölen Kemâliyye bint Muhammed (öl. 849/1445)¹⁵ ve Ümmü Hânî bint Nûreddin Ali (öl. 871/1466),¹⁶ 87 yaşında ölen Sittüttüccâr bint Nâsiruddin Muhammed,¹⁷ 86 yaşında ölen Kemâliyye bint el-Mercânî

⁹ Örnek olarak bk. İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 310, 320, 400, 402.

¹⁰ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/16.

¹¹ Sened zincirinin herhangi bir yerinde râvi sayısının tek olmasına teferrüd denir. Teferrüdün önceki tabakalardan söz konusu eserleri elde eden tek râvi olmasına istinaden dönem itibarıyla kıymetli olduğu anlaşılmaktadır. Geniş bilgi için bk. Salahattin Polat, "Ferd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/368-369.

¹² İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 406; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/91.

¹³ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 326.

¹⁴ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 313.

¹⁵ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 327.

¹⁶ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/157.

¹⁷ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 401.

(öl. 880/1476)¹⁸ 84 yaşında ölen Hacer bint Muhammed (öl. 874/1469)¹⁹ 82 yaşında ölen Âişe bint Ebubekir (öl. 880/1475)²⁰ 80 yaşında ölen Âsiye bint Cârullah (öl. 873/1468) ve Ümmü Hânî bint Abdülvahid (öl. 866/1462)²¹ belirtilmelidir. Muhtemelen bu kadınlar yaşlılık dönemine eriştiklerinde, hadis rivayeti almak isteyenlerin daha fazla teveccühüne mazhar olmuşlardır.

Küçük yaşlardan itibaren ilim çevreleriyle temas kuran bu kadınların ilmî faaliyetlerinden istifade etme yöntemleri arasında talep yani istid'â²² yoluyla icâzet almak dikkat çekmektedir. Necmeddin İbn Fehd'in kadın hocalarından yirmi birinin bu yöntemle icâzet aldığı tespit edilmiştir. Bu yöntem erkeklerin de çok sık başvurması²³ dolayısıyla istid'ânın Memlûk ilim çevrelerinde yaygın olduğu söylenmelidir. Bu yöntem, ulemâ ailesine mensup kız çocukları için fazlaca başvurulduğu görülmektedir. Kişisel irtibatlarla elde edilen bu icâzetlerin kimden, ne zaman ve hangi eser için alındığına dair birtakım bilgiler nakledilmiştir. Sözelimi Rukiyye bint Ali el-Medenî (öl. 880/1475) Cemâziyelâhîr 801 (Şubat/Mart 1399) tarihinde istid'â yoluyla Zeynüddin el-İrâkî, Sadreddin el-Münâvî (öl. 803/1401), İbn Mülakkın (öl. 804/1401), Sirâceddin el-Bulkînî (öl. 805/1403) ve Heysemî'nin (öl. 807/1405) yanı sıra çok sayıda âlimden icâzet almıştır.²⁴ Âişe bint İbrâhîm (öl. 850/1446 sonrası) ise altı yaşından sonra dayısı Sibt İbnü'l-Acemî'nin (öl. 841/1438) aracılığıyla birtakım hocalardan,²⁵ Zeynep bint Abdullah (öl. 856/1452-1453) küçük yaşlarda babası aracılığıyla²⁶ ve Sittülküreyş Fâtıma bint Muhammed İbn Fehd (öl. 879/1474) daha sonraki yıllarda öğrencisi olan Necmeddin İbn Fehd'in babasının aracılığıyla istid'â ile icâzet almıştır.²⁷ Bu örnekler, kız çocuklarının aile çevresinin desteğiyle çocuk yaşlarda dönemin önde gelen âlimlerinden bu şekilde icâzet elde edebildiklerini göstermesi bakımından önemlidir.

Necmeddin İbn Fehd'in bazı kadın hocalarının semâ meclislerinde yer aldığı ve ders meclislerinde hazır bulunmaları sebebiyle huzur kayıtlarına dâhil edildiği, muhtelif metinler için icâzet aldıkları belirtilmektedir. Nitekim onlardan otuz dördü, ders meclisinde semâ için bulunmuştur. Rivayet hakkının elde edilmesinde güvenilir olması dolayısıyla teşvik edilen semâ metodunda hoca ile talebesinin yüz yüze görüşmesi kaçınılmazdır. Ayrıca semâ kaydının geçerli olması için çocukların temyiz çağına ulaşmış olma şartı da aranmaktadır.²⁸ Kaynaklarda Necmeddin İbn Fehd'in semâ kayıtlarında yer aldığı belirtilen kadın hocalarından sadece Ümmü Hânî bint Nüreddin Ali'nin yedi yaşında semâ kaydına sahip olduğu aktarılmakta olup,²⁹ diğerlerinin yaşlarına dair herhangi bir bilgi verilmeksizin hangi âlimin semâ meclisinde bulunduğu ve hangi eserin o mecliste okunduğuyla ilgili kayıtlar yer almaktadır.

Semâ meclislerine katılanlar için *semi'a* fiili kullanılırken, bazı çocuklar için *hadara/hudura/uhdura* fiillerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu ikinci durumdaki çocukların temyiz yaşına ulaşmadan ilim meclislerinde yer aldıklarını söylemek gerekmektedir. Genel itibarıyla ilim meclislerine getirilip huzur kayıtlarına giren çocukların yaş bilgisine yer verildiği de belirtilmelidir. Dolayısıyla hem semâ hem de huzur kaydı için çocukların mecliste hazır bulunmaları gerekmektedir de kullanılan fiilin dolaylı olarak talebenin yaşı hakkında fikir verdiği anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra semâ kaydında yer alanla huzur kaydında yer alanın

¹⁸ Necmeddin İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn bi-zeyli'l-İkdi's-semîn fi târîhi beledi'l-emîn*, nşr. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehiş (Beyrut: Dâru Hidir, 2000), 2/1536.

¹⁹ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/132.

²⁰ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/75.

²¹ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 306.

²² bk. Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, 113.

²³ Örnek olarak bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 1/125, 1/194, 1/308, 2/15, 2/184, 4/135, 4/159, 4/166, 4/180, 4/187, 5/124.

²⁴ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/35.

²⁵ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 322.

²⁶ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/42.

²⁷ İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1465.

²⁸ Abdullah Aydın, "Semâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/457-458.

²⁹ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/156.

elde ettiği icâzet de farklı nitelikte olmalıdır. Nitekim Necmeddin İbn Fehd'in kadın hocalarından on üçünün, ilim meclislerinde hazır buldukları için huzur kayıtlarına girerek icâzet aldıkları tespit edilmiştir. Huzur kayıtlarında yer alan kız çocuklarının çoğu zaman aile büyüklerinin refakatinde ilim meclislerine getirildiği tahmin edilmektedir. Kaynaklarda, ilim meclislerinde bulunmaları dolayısıyla isimleri huzur kayıtlarına girmiş çocukların yaşlarına, hangi hocadan hangi metinleri okuduklarına dair birtakım kayıtlar da yer almaktadır.³⁰ Bunun ilginç örneklerinden birisi olan Bereke bint Ahmet (öl. 841/1437-1438) sekiz ayını doldurduğu gün, âlim olduğu anlaşılan dedesinin meclisine getirilmiştir. Bu meclisler, beşinci asrın ilk çeyreğinde vefat eden ve *emâlleriyle*³¹ meşhur İbnü'l-Husayn eş-Şeybânî'nin *Emâlî*'sinin okuduğu 12, 15, 18, 17 ve 22 numaralı meclislerdir. Bereke, iki yaşına vardığında da dedesinin ve Nureddin el-Heysemî'nin meclislerine getirilmiştir. Bu meclislerde, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) *es-Sebât 'inde'l-memât* adlı eserinin birinci cüzünün sonu okunuyordu. Üç yaşında ise bu ikisinden Necib el-Kübrâ'nın *meşyehasının* okuduğu altıncı ve onuncu meclislere getirildiği nakledilmektedir.³²

Necmeddin İbn Fehd'in kadın hocalarının on dokuzunun çocukluklarında ilk eğitimi ailesinden ve yakın çevresinden aldığı tespit edilmiştir. Aile büyüklerinden ilk tahsilini alanlardan dokuzunun semâ, altısının huzur kaydına girdiği ve dördünün de icâzet aldığı aktarılmaktadır. Hepsini birbirinden farklı eserleri semâ eden bu isimlerin beşi babasından,³³ üçü kardeşinden³⁴ ve biri amcasından³⁵ semâ kaydı almıştır. Burada evlilik sonrası da ilmî çevrelerle münasebetini kocasıyla birlikte devam ettirmesi bakımından Bereke bint Ebubekir (öl. 840/1436) zikredilmelidir. Nitekim onun Şâfiî fakihi olan kocası Sadreddin el-Yâsûffî³⁶ (öl. 789/1387) ile birlikte 782'de (1380-1381) Dımaşk'ta İbn Ebü'd-Dünyâ'nın (öl. 281/894) *Hilmü Mu'âviye* adlı eserinin semâ meclisinde bulunduğu kaydedilmektedir.³⁷

Huzur kaydına giren altı isimden Veliyyüddîn el-İrâkî'nin kızı Bereke, sekiz aylık ve iki yaşındayken dedesinin;³⁸ Safiyye bint Muhammed, bir yaşındayken 22 Rebîülâhîr 789 (12 Mayıs 1387) tarihinde Medine'de anne tarafından dedesinin;³⁹ Tatar bint Ahmet, iki yaşında 794 (1391-1392) senesinde bir akrabasının;⁴⁰ Zeynüddîn el-İrâkî'nin kızı Zeynep iki yaşındayken babası ve müstakbel kocası Nüreddin el-Heysemî'nin;⁴¹ Âişe bint Ali, dört yaşındayken anne tarafından dedesinin⁴² ve İbn Fehd ailesinden Sittülkureyş Fâtıma bint Muhammed, dört yaşında babasının halasının ilim meclisinde bulunmuştur.⁴³

³⁰ Örnek olarak bk. İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 310, 323, 320, 400.

³¹ Emâlî, bir âlimin öğrencilerine hadisleri yazdırmasıyla meydana gelen eser türüdür. Geniş bilgi için bk. Yaşar Kandemir, "Emâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/70-72.

³² İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 400. Huzur kaydına giren diğer kadınlar için bk. İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 310, 315, 220, 323, 324, 328,329, 398, 400, 402, 403, 404; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/39, 12/75.

³³ Emetü'l-Latîf bint Muhammed, Zeynep bint Yusuf, Fatma bint Muhammed, Cüveyriye bint Zeynüddin el-İrâkî ve Sevde bint Cemaleddin babasından semâ kaydı alan isimlerdir. Sırasıyla bk. İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 303, 317, 323, 401, 407.

³⁴ Bağdat bint İbrahim, Âişe bint İbrahim ve Zeynep bint Takiyyüddin kardeşinden semâ kaydı alan isimlerdir. Sırasıyla bk. İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 310, 321, 398.

³⁵ İbn Fehd ailesinden Hatice bint Abdurrahman amcasından semâ kaydı almıştır. İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 312.

³⁶ Hayatı için bk. İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâ'ü'l-ğumr bi-ebnâ'i'l-umr*, nşr. Hasan Habeşî (Kahire: Lecnetu İhyai't-Türasi'l-İslamî, 1969), 1/340-341; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 8/527.

³⁷ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 309; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/13.

³⁸ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 400.

³⁹ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 320.

⁴⁰ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 310.

⁴¹ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 402.

⁴² İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 323.

⁴³ İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1463.

Yakınlarından icâzet alanlardan Nüveyrî ailesinden Hatice bint Abdurrahman⁴⁴ ile Kemâliyye bint Ali⁴⁵ kardeşlerinden, Fâsî ailesinden Ümmü Hânî bint Ebü'l-Feth Muhammed (öl. 855/1451) babasından,⁴⁶ Âişe bint İbrâhim ise devrin meşhur hadis hâfizlarından dayısı Sıbt İbnü'l-Acemî'den icâzet almıştır.⁴⁷

1.2. Öne Çıkan Hocaları ve Okudukları Metinler

Necmeddin İbn Fehd'in kadın hocalarının en çok istifade ettiği yedi isim tespit edilmiştir. Bu isimler, ilim geleneğine sahip ailelerden olmaları, Şâfiî mezhebine mensubiyetleri, hadis alanındaki şöhretleri ve Kahire'yle olan bağlantılarıyla dikkat çekmektedir. Ancak aşağıda bahsi geçen bu yedi âlimden hayvanlar ansiklopedisi mahiyetindeki *Hayâtü'l-hayevân* adlı eseriyle şöhret bulan Demîrî (öl. 808/1405), ilim geleneğine sahip bir aileye mensup değildir. Kaynaklar, söz konusu kadınların, bu âlimden icâzet aldığını belirtmekle birlikte icâzet aldıkları metinlere işaret etmemektedir. Bunun tek istisnası Nüreddin el-Heysemî'dir (öl. 807/1405). Tespitimize göre Heysemî'den üç kız çocuğu belli bir metnin icâzetini almıştır. Bunlardan Hacer bint Muhammed, Zeyneddin el-İrâkî'nin (öl. 806/1404) *el-Erba'ûn el-üşâriyye* adlı hadis eserinin;⁴⁸ Bereke bint Ahmet, İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) akaide dair *es-Sebât inde'l-memâât*'ının,⁴⁹ Cüveyriye bint Abdurrahim ise İbnü'l-Husayn eş-Şeybânî'nin hadisle ilgili *el-Emâll*'sinin⁵⁰ icâzetini almıştır.

Söz konusu yedi âlim, kronolojik sıraya göre ele alınacak olursa bunlardan ilki, Zehbî'nin (öl. 748/1348) oğlu Ebû Hüreyre olup 715'te (1315-1316) dünyaya gelmiştir. Babası, onu bazı âlimlerin ders halkalarına getirerek küçük yaşlardan itibaren önemli isimlerden ilim almasını sağlamıştır. İbn Hacer, ondan icâzet aldığını nakletmektedir. 799'da (1397) vefatına kadar hadis ilmiyle ilgilenen Ebû Hüreyre'nin, *müsnidü's-Şâm* olarak nitelendirildiği belirtilmektedir.⁵¹ Necmeddin İbn Fehd'in kadın hocalarından Ümmü'l-Hüseyin bint Abdül-melik,⁵² Zeynep bint İbrahim el-Mekkî,⁵³ Zeynep bint Yusuf el-Medenî,⁵⁴ Sittülirâk bint Ahmet el-Bâlisî,⁵⁵ Safiyye bint Muhammed,⁵⁶ Âişe bint Abdülvehab el-Yâfiî,⁵⁷ Fatma bint Muhammed,⁵⁸ Kemâliyye bint Ali en-Nüveyrî,⁵⁹ Kemâliyye bint el-Mercânî Muhammed,⁶⁰ Mansûre bint Abdullah,⁶¹ Hacer bint Muhammed,⁶² Bereke bint Ahmet,⁶³ Cüveyriye bint Abdurrahim,⁶⁴ Sittülküdat bint Ebubekir el-Makdisî,⁶⁵ Âişe bint Ebubekir⁶⁶ Ebû Hüreyre'nin öğrencileri arasındadır.

⁴⁴ İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1416.

⁴⁵ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 326.

⁴⁶ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 307.

⁴⁷ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 322.

⁴⁸ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 329.

⁴⁹ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 400.

⁵⁰ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 401.

⁵¹ İbn Hacer, *ed-Dürer*, 2/341; a.mlf., *İnbâ'ü'l-gumr*, 1/536; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 8/613.

⁵² İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 304.

⁵³ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 314.

⁵⁴ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 317.

⁵⁵ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 320.

⁵⁶ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 320.

⁵⁷ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 322.

⁵⁸ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 324.

⁵⁹ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 326.

⁶⁰ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 328.

⁶¹ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 329.

⁶² İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 330.

⁶³ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 400.

⁶⁴ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 401.

⁶⁵ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 403.

⁶⁶ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 405.

İkincisi, 723'te (1323) Kahire'de doğan İbnü'l-Mülakkın'dır. Küçük yaşta babasını kaybedince zengin olan üvey babasının himayesinde yetişmiş ve onun bıraktığı miras ile zengin bir kütüphane oluşturmuştur. Aslen Endülüslü bir aileden gelip, önceleri Mâlikî mezhebine mensupken Şâfiî fakihî İzzeddin İbn Cemâa'nın (öl. 767/1366) telkiniyle Şâfiîliği tercih etmiştir. 804'te (1401) ölen ve geride çok sayıda eser bırakan İbnü'l-Mülakkın, hadis alanındaki yetkinliği ile dikkat çekmektedir.⁶⁷ İbnü'l-Mülakkın'den ilim alan hanımlar arasında Ümmü'l-Hüseyn bint Abdülmelik,⁶⁸ Ümmü Hânî Nureddin Ali,⁶⁹ Ümmü Hânî bint Ebi'l-Feth Muhammed⁷⁰ Ümmü'l-Vefâ bint Ali,⁷¹ Hatice bint Ebû Abdullah Muhammed el-Kaysî,⁷² Rukiye bint Ali el-Medenî,⁷³ Zeynep bint İbrahim el-Mekkî,⁷⁴ Zeynep bint Ebü'l-Yemen Muhammed el-Medenî,⁷⁵ Kemâliyye bint Ali en-Nüveyrî,⁷⁶ Sittülkureyş Fatıma bint Muhammed,⁷⁷ Kemâliyye bint Muhammed el-Mercânî,⁷⁸ Zeynep bint er-Rıza Muhammed⁷⁹ ve Hacer bint Muhammed⁸⁰ yer almaktadır.

Üçüncüsü, 724'te (1324) doğan Sirâceddin el-Bulkînî'dir. 12 yaşında babasıyla ilim tahsil etmek için Kahire'ye gelmiş ve daha sonra buraya yerleşmiştir. Mizzî (öl. 742/1341), Zehebî, Takiyyüddin es-Sübkî (öl. 756/1355) ve İzzeddin İbn Cemâa gibi dönemin meşhur âlimlerinden yararlanmıştı. 752'de (1351-1352) tanınmış âlimlerden İbn Akîl'in (öl. 769/1367) kızıyla evlenmiştir. Özellikle fıkah ve hadis ilminde yetkinlik kazanmıştır. Birkaç kez Kahire Şâfiî kâdilkudâtlığı görevinde bulunan ve çeşitli medreselerde uzun yıllar müderrislik yapan Sirâceddin el-Bulkînî 805'te (1403) ölmüştür.⁸¹ Ancak ele alınan kadınların onun bu medreselerdeki derslerinden istifade ettiğine dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Ümmü'l-Hüseyn bint Abdülmelik,⁸² Ümmü'l-Hayr Saide bint İzzeddin Muhammed en-Nüveyrî,⁸³ Ümmü Hânî bint Ebi'l-Feth Muhammed,⁸⁴ Ümmü'l-Vefâ bint Ali en-Nüveyrî,⁸⁵ Rukiye bint Ali el-Medenî,⁸⁶ Zeynep bint Ebü'l-Yemen Muhammed el-Medenî,⁸⁷ Zeynep bint er-Rıza Muhammed,⁸⁸ Kemâliyye bint Ali en-Nüveyrî,⁸⁹ Kemâliyye bint el-Mercânî Muhammed,⁹⁰ Hacer bint Muhammed⁹¹ ve Sittülkureyş Fatma bint Muhammed⁹² Sirâceddin el-Bulkînî'den ders alan hanımlardır.

Dördüncüsü, 725'te (1325) Kahire'de doğan Zeynüddin el-İrâkî'dir. Hocası İzzeddin İbn Cemâa'nın teşvikiyle hadis sahasına yönelmiştir. Kısa süren Mekke ve Medine Şâfiî kâdilkudâtlığı görevi dışında uzun yıllar Kahire'de muhtelif medreselerde müderrislik yapmış ve

⁶⁷ İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 2/216-219; Sehâvî, *ed-Dev'ü'l-lâmi*, 6/100-105.

⁶⁸ İbn Fehd, *Mu'cemü's-süyûh*, 304.

⁶⁹ İbn Fehd, *Mu'cemü's-süyûh*, 306.

⁷⁰ İbn Fehd, *Mu'cemü's-süyûh*, 307.

⁷¹ İbn Fehd, *Mu'cemü's-süyûh*, 307.

⁷² İbn Fehd, *Mu'cemü's-süyûh*, 313.

⁷³ İbn Fehd, *Mu'cemü's-süyûh*, 314.

⁷⁴ İbn Fehd, *Mu'cemü's-süyûh*, 315.

⁷⁵ İbn Fehd, *Mu'cemü's-süyûh*, 316.

⁷⁶ İbn Fehd, *Mu'cemü's-süyûh*, 326.

⁷⁷ İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1465.

⁷⁸ İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1536.

⁷⁹ Sehâvî, *ed-Dev'ü'l-lâmi*, 12/48.

⁸⁰ Sehâvî, *ed-Dev'ü'l-lâmi*, 12/131.

⁸¹ İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 2/245-247; Sehâvî, *ed-Dev'ü'l-lâmi*, 6/85-89.

⁸² İbn Fehd, *Mu'cemü's-süyûh*, 304.

⁸³ İbn Fehd, *Mu'cemü's-süyûh*, 305.

⁸⁴ İbn Fehd, *Mu'cemü's-süyûh*, 307.

⁸⁵ İbn Fehd, *Mu'cemü's-süyûh*, 307.

⁸⁶ İbn Fehd, *Mu'cemü's-süyûh*, 314.

⁸⁷ İbn Fehd, *Mu'cemü's-süyûh*, 316.

⁸⁸ İbn Fehd, *Mu'cemü's-süyûh*, 317.

⁸⁹ İbn Fehd, *Mu'cemü's-süyûh*, 326.

⁹⁰ İbn Fehd, *Mu'cemü's-süyûh*, 328.

⁹¹ İbn Fehd, *Mu'cemü's-süyûh*, 330.

⁹² İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1465.

464 | Saim Yılmaz-Mehmet Fatih Yalçın. Memlûkler Döneminde Kadınların İlmî ve Sosyal ...

özellikle hadis alanında pek çok eser kaleme almıştır. 806'da (1404) ölen Zeynüddin, İbnü's-Salah'tan (öl. 643/1245) itibaren unutulmuş olan hadis imlâ derslerini Kahire'de yeniden canlandırması bakımından oldukça önemli bir muhaddistir.⁹³ Âsiye bint Carullah et-Taberî,⁹⁴ Ümmü'l-Hüseyin bint Abdümelik,⁹⁵ Ümmü'l-Hayr Saîde bint İzzeddin Muhammed en-Nüveyrî,⁹⁶ Ümmü Hânî Nureddin Ali,⁹⁷ Ümmü Hânî bint Ebi'l-Feth Muhammed,⁹⁸ Ümmü'l-Vefâ bint Ali en-Nüveyrî,⁹⁹ Rukiye bint Ali el-Medenî,¹⁰⁰ Zeynep bint İbrahim el-Mekkî,¹⁰¹ Zeynep bint Ebü'l-Yemen Muhammed el-Medenî,¹⁰² Zeynep bint er-Rıza Muhammed,¹⁰³ Sittülehl bint Abdülkerim İbn Zahîre,¹⁰⁴ Sittülirâk bint Ahmet el-Bâlisî,¹⁰⁵ Safiyye bint Muhammed,¹⁰⁶ Kemâliyye bint Ali en-Nüveyrî,¹⁰⁷ Kemâliye bint Ali İbn Zahîre,¹⁰⁸ Kemâliyye bint el-Mercânî Muhammed,¹⁰⁹ Mansûre bint Abdullah,¹¹⁰ Hatice bint Abdurrahman,¹¹¹ Rukiye bint Abdülkavî,¹¹² Süteyt bint Abdullah el-Kâzerûnî,¹¹³ Safiyye bint Yâkût İbn Fehd,¹¹⁴ Kemâliye Ümmü Hânî bint Ebi'l-Kâsım bint Ahmet¹¹⁵ ve Ümmü'l-Hayr bint Ahmet¹¹⁶ öğrencileri arasında bulunan hanımlardır.

Beşincisi, 735'te (1335) Mısır'da doğan Nüreddin el-Heysemî olup Zeynüddin el-İrâkî'nin damadı ve öğrencisidir. Muhtelif hocaları olmasına rağmen, küçük yaşlardan itibaren en çok istifade ettiği, ilmî seyahatlerde ve imlâ meclislerinde birlikte bulunduğu Zeynüddin el-İrâkî, onun hayatında oldukça önemlidir. 807'de (1405) Kahire'de ölen Heysemî'nin meşhur öğrencileri arasında Veliyyüddîn İbnü'l-İrâkî ve İbn Hacer gibi dönemin önde gelen simaları yer almaktadır.¹¹⁷ Heysemî'nin öğrencileri arasında bulunan Âsiye bint Carullah et-Taberî,¹¹⁸ Ümmü'l-Hayr Saîde bint İzzeddin Muhammed en-Nüveyrî,¹¹⁹ Ümmü Hânî Nureddin Ali,¹²⁰ Ümmü Hânî bint Ebi'l-Feth Muhammed,¹²¹ Ümmü'l-Vefâ bint Ali en-Nüveyrî,¹²² Rukiye bint Ali el-Medenî,¹²³ Zeynep bint İbrahim el-Mekkî,¹²⁴ Zeynep bint Ebü'l-Yemen Muhammed

⁹³ İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 2/275-277; Sehâvî, *ed-Đav'ü'l-lâmi'*, 4/171-177.

⁹⁴ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 303.

⁹⁵ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 304.

⁹⁶ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 305.

⁹⁷ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 306.

⁹⁸ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 307.

⁹⁹ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 307.

¹⁰⁰ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 314.

¹⁰¹ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 315.

¹⁰² İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 316.

¹⁰³ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 317.

¹⁰⁴ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 319.

¹⁰⁵ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 319.

¹⁰⁶ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 320.

¹⁰⁷ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 326.

¹⁰⁸ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 326.

¹⁰⁹ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 328.

¹¹⁰ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 329.

¹¹¹ İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1418.

¹¹² Sehâvî, *ed-Đav'ü'l-lâmi'*, 12/35.

¹¹³ Sehâvî, *ed-Đav'ü'l-lâmi'*, 12/61.

¹¹⁴ Sehâvî, *ed-Đav'ü'l-lâmi'*, 12/72.

¹¹⁵ Sehâvî, *ed-Đav'ü'l-lâmi'*, 12/119.

¹¹⁶ Sehâvî, *ed-Đav'ü'l-lâmi'*, 12/144.

¹¹⁷ İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 2/309-310; a.mlf., *el-Mecma'u'l-mü'esses li'l-mu'cemi'l-müfehres*, nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlı (Beirut: Dârü'l-Ma'rife, 1994), 2/263-267; Sehâvî, *ed-Đav'ü'l-lâmi'*, 5/200-202; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 9/105-106.

¹¹⁸ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 303.

¹¹⁹ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 305.

¹²⁰ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 306.

¹²¹ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 307.

¹²² İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 307.

¹²³ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 314.

¹²⁴ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 315.

el-Medenî,¹²⁵ Zeynep bint er-Rıza Muhammed,¹²⁶ Sittülehl bint Abdülkerim İbn Zahîre,¹²⁷ Sittülürâk bint Ahmet el-Bâlisî,¹²⁸ Kemâliye bint Ali İbn Zahîre,¹²⁹ Kemâliyye bint el-Mercânî Muhammed,¹³⁰ Mansûre bint Abdullah,¹³¹ Hacer bint Muhammed,¹³² Bereke bint Ahmet,¹³³ Cüveyriye bint Abdurrahim,¹³⁴ Zeynep bint Zeyneddin el-İrâkî,¹³⁵ Hatice bint Abdurrahman,¹³⁶ Kemâliyye bint Ali en-Nüveyrî,¹³⁷ Rukiye bint Abdülkavî,¹³⁸ Zeynep bint Ahmet el-Mekkî,¹³⁹ Süteyt bint Abdullah el-Kâzerûnî,¹⁴⁰ Safiyye bint Yâkût İbn Fehd,¹⁴¹ Kemâliye Ümmü Hânî bint Ebi'l-Kâsım bint Ahmet¹⁴² ve Ümmü'l-Hayr bint Ahmet¹⁴³ Necmeddin İbn Fehd'in kadın hocalarıdır.

Altıncısı, 742'de (1341) Kahire'de doğan Demîrî'dir. Geçimini terzilikle temin etmekteken ilme merak sarmış ve dönemin tanınmış âlimlerinden ders almıştır. Bunlar arasında uzun süre istifade ettiği Şâfiî âlim Bahâeddin es-Sübkî (öl. 773/1372) öne çıkmaktadır. Kahire'deki bazı medreselerde müderrislik yapan Demîrî, etkileyici vaazlarıyla şöhret bulmuştur. Yaklaşık yirmi yıl kaldığı Mekke'de çok sayıda ders okutarak aralarında Mekke tarihçisi Takıyyüddin el-Fâsî gibi meşhur simaların da bulunduğu birtakım kimselerin tahsil hayatlarına katkıda bulunmuştur.¹⁴⁴ Hatice bint Abdurrahman en-Nüveyrî,¹⁴⁵ Hatice bint Abdurrahman İbn Fehd,¹⁴⁶ Rukiye bint Ali el-Medenî,¹⁴⁷ Zeynep bint Ebü'l-Yemen Muhammed,¹⁴⁸ Sittülehl bint Abdülkerim İbn Zahîre,¹⁴⁹ Kemâliyye bint Ali en-Nüveyrî,¹⁵⁰ Kemâliye bint Ali İbn Zahîre¹⁵¹ ve Cüveyriye bint Abdurrahim¹⁵² ondan ilim alan hanımlardır.

Yedincisi, 762'de (1361) Kahire'de doğan Veliyyüddin İbnü'l-İrâkî'dir. Babası Zeynüddin ve annesinin de etkisiyle hadisle ilgilenerek, çok küçük yaşlardan itibaren ilim meclislerine katılmıştır. Mısır Şâfiî kâdikudâtlığı yanı sıra Kahire'deki bazı medreselerde müderrislik görevinde bulunmuş ve babasının ölümünden sonra 826'da (1423) ölene kadar on dokuz yıl hadis imlâ meclislerini devam ettirmiştir.¹⁵³ Bûdûr bint Abdullah,¹⁵⁴ Zeynep bint Muhammed

¹²⁵ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 316.

¹²⁶ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 317.

¹²⁷ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 319.

¹²⁸ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 319.

¹²⁹ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 326.

¹³⁰ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 328.

¹³¹ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 329.

¹³² İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 329.

¹³³ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 400.

¹³⁴ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 401.

¹³⁵ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 402.

¹³⁶ İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1418.

¹³⁷ İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1527.

¹³⁸ Sehâvî, *ed-Đav'ü'l-lâmi*, 12/35.

¹³⁹ Sehâvî, *ed-Đav'ü'l-lâmi*, 12/39.

¹⁴⁰ Sehâvî, *ed-Đav'ü'l-lâmi*, 12/61.

¹⁴¹ Sehâvî, *ed-Đav'ü'l-lâmi*, 12/72.

¹⁴² Sehâvî, *ed-Đav'ü'l-lâmi*, 12/119.

¹⁴³ Sehâvî, *ed-Đav'ü'l-lâmi*, 12/144.

¹⁴⁴ İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-ğumr*, 2/348; Sehâvî, *ed-Đav'ü'l-lâmi*, 10/59-62; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 9/251-252.

¹⁴⁵ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 311.

¹⁴⁶ İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1418.

¹⁴⁷ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 314.

¹⁴⁸ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 316.

¹⁴⁹ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 319.

¹⁵⁰ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 326.

¹⁵¹ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 326.

¹⁵² İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 402.

¹⁵³ İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-ğumr*, 3/311-312; Sehâvî, *ed-Đav'ü'l-lâmi*, 1/336-344.

¹⁵⁴ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 309.

İbn Fehd,¹⁵⁵ Sittülkureys Fatma bint Muhammed İbn Fehd¹⁵⁶ ve Hacer bint Muhammed¹⁵⁷ ondan ilim alan hanımlardır.

Necmeddin İbn Fehd'in kadın hocalarının en çok istifade ettiğini tespit ettiğimiz yukarıdaki isimlerin hepsinin dönemin revaçtaki ilmi olan hadis sahasıyla yoğun irtibatları, önemli görevlerde bulunmuş olmaları, telifleri yanı sıra ilim meclisleriyle de ilgi gördükleri gibi hususlar dikkat çekmektedir. Demîrî örneğinde olduğu gibi, toplumun herhangi bir kesimine mensup bir kimsenin de ilme olan merakı ve buradaki başarısı, Memlûk toplumundaki kadınların ve erkeklerin ilmî iştiağının bir göstergesi olsa gerektir. Bu yüzden, bazı kadınlar tahsil hayatlarından sonra ders halkalarında hoca olarak yer almışlardır. Nitekim kadın âlimlerden bazıları, Necmeddin İbn Fehd'in kadın hocalarının eğitime katkı sunmuştur.

Ele alınan kadınların yararlandığı kadın âlimlerinin sayısı dokuzdur. Bunlardan dördü, diğerlerine göre daha fazla öne çıkmaktadır. Bu dört isimden ilki, Necmeddin İbn Fehd'in kadın hocalarından on dokuzunun tahsil hayatına katkıda bulunan Fâtıma bint Muhammed İbn Abdülhâdî'dir. Fâtıma, 6. (12.) yüzyılda Dımaşk'a göç eden Hanbelî Kudâme ailesindedir. Önemli bir ulemâ ailesi üyesi olması, Fâtıma'nın önde gelen hocalarla irtibat kurmasını kolaylaştırmış olmalıdır. Nitekim 719'da (1319-1320) doğan Fâtıma'nın, Mısır, Şam, Halep, Hama ve Hums gibi şehirlerdeki âlimlerden istifade ettiği kaydedilmektedir.¹⁵⁸ Şöhret sahibi hocaları arasında yer alan el-Haccâr'dan¹⁵⁹ (öl. 730/1328) Buhârî'nin *Sahîh*'ini ve Hâce Abdullah el-Herevî'nin (öl. 481/1089) *Zemmü'l-keâm*'ını semâ yoluyla aldı. Sâlihîyye muhtesibi babasından İbn Ebü'd-Dünyâ'nın (öl. 281/894) *Fazlü 'aşri zilhicce*'sini okudu.¹⁶⁰ İcâzetini alıp rivayet ettiği kitaplar arasında Taberânî'nin (öl. 360/971) *el-Mu'cemü'l-evsat* ve *el-Mu'cemü'l-kebîr*'i gibi eserler mevcuttur.¹⁶¹ Öğrencilerinden İbn Hacer, 803'te (1401) ölen hocası Fâtıma'dan övgüyle bahsetmekte, okuduğu metinleri nakletmektedir.¹⁶²

İkincisi, Necmeddin'in altmış yedi kadın hocasından on beşine hocalık yapan Fâtıma bint el-Müneccâ'dır. Takriben 712'de (1312-1313) doğan Fâtıma'nın bazı meşhur öğrencileri bulunmaktadır. Bunlardan İbn Hacer, ondan çok sayıda metin okuduğunu belirtmektedir. Ayrıca hocasının, birtakım âlimlerden aldığı rivayetlerde teferrüd ederek önemli bir kaynak haline geldiğine işaret etmektedir.¹⁶³ Bir diğer öğrencisi tarihçi Fâsî, hocasının Şâfiî'nin (öl. 204/820) *el-Müsned* ve İbn Hişâm'ın (öl. 218/833) *Sîretü'n-Nebeviyye*'si gibi eserleri rivayet ettiğini nakletmektedir. Ayrıca Dımaşk'ta Fâtıma'dan Ziyâüddin el-Makdisî'nin (öl. 643/1245) *el-Ehâdîsü'l-muhtâre*'sinin çoğunu okuduğunu bildirmektedir.¹⁶⁴ Fâtıma, yaklaşık 90 yaşında Rebûlâhir 803 (Kasım-Aralık 1400) tarihinde Dımaşk'ta vefat etmiştir.¹⁶⁵

Üçüncüsü, yedi kadın hocasına hocalık yapmış olan Meryem el-Ezraiyye'dir. 719'da (1319-1320) Kahire'de doğan Meryem 22 yaşındayken, bazı kurumlarda mütesaddir¹⁶⁶ olarak ders veren Hanefî âlimi babasını kaybetmiştir. Dedesi, Dımaşk Hanefî kâdilkudâtlığı gibi

¹⁵⁵ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 399.

¹⁵⁶ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 405.

¹⁵⁷ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 12/131.

¹⁵⁸ İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 2/180; İbn Tolun, *el-Kalâ'idü'l-cevheriyye fi târîhi's-Sâlihîyye*, nşr. Muhammed Ahmed Dehmân (Dımaşk: Matbuatu Mecma'i'l-Lugati'l-Arabiyye, 1980), 2/399.

¹⁵⁹ Hayatı için bk. Zehebî, *Zuyû'l-İber fi haberî men gaber*, nşr. Ebû Hâcer Saîd b. Besyûnî Zağlûl (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1985), 88.

¹⁶⁰ Takıyyüddin el-Fâsî, *Zeylû't-Takyîd fi ruvâti's-sünen ve'l-mesânid*, nşr. Muhammed Sâlih b. Abdülaziz el-Murâd (Mekke: Câmiatü'l-Ümmü'l-Kurâ, 1997), 3/444.

¹⁶¹ el-Fâsî, *Zeylû't-Takyîd*, 3/445.

¹⁶² İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 2/181.

¹⁶³ İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 2/180.

¹⁶⁴ el-Fâsî, *Zeylû't-Takyîd*, 3/443.

¹⁶⁵ Takıyyüddin Makrîzî, *Dürerü'l-ukûdi'l-Ferîde fi terâcimi'l-a'yâni'l-müfide*, nşr. Mahmud el-Halîlî (Beirut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 1/243; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 12/101.

¹⁶⁶ Eğitim kurumlarında maaşlı görevliler arasında yer alan mütesaddir, müderrisin dersinden sonra ek bilgiler sunmaktadır. Geniş bilgi için bk. Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, 93.

önemli bir görevde bulunmuştur. Meryem'in Dimaşk, Kahire ve Hicaz bölgesinde bulunan hocalardan istifade ettiği nakledilmektedir.¹⁶⁷ Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer el-Vânî (öl. 727/1326) ve Yunus b. İbrahim ed-Debûsî (öl. 729/1329) gibi bazı hocalarından semâ yoluyla hadis nakleden son kişi olması bakımından önemlidir. Nitekim meşhur öğrencileri arasında yer alan İbn Hacer, ondan çokça yararlandığını ve hocalarına dair bir *Mu'cem* kaleme aldığını zikretmektedir. İlme meraklı biri olarak tavsif edilen Meryem, Cemâziyelâhir 805 (Aralık-Ocak 1402/1403) tarihinde 86 yaşında ölmüştür.¹⁶⁸

Dördüncüsü, altmış yedi hocadan onunun ders aldığı Âişe bint Muhammed İbn Abdülhâdî'dir. 723'te (1323) doğan Âişe, yukarıda zikredilen ablası Fâtıma gibi iyi bir eğitim aldı.¹⁶⁹ Ablası gibi hadis ilmine yönelmesi hem ailesinden hem de yaşadığı dönemin genel temayülünden olmalıdır. Kaynaklarda Âişe'nin henüz dört yaşındayken meşhur hocası Haccâr'ın dersine katılarak huzur kaydında yer aldığı nakledilmektedir.¹⁷⁰ Daha sonraki yıllarda Haccâr'ın semâ meclislerine iştirak ederek Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerini okudu.¹⁷¹ Haccâr'dan başka farklı şehirlerde yaşayan dördü kadın olmak üzere on yedi hocasından daha bahsedilen Âişe'nin, bunlardan bazılarının semâ meclisine katıldığı, bazılarında icâzet aldığı bildirilmektedir. Bu hocalarının önemli bir kısmı, Âişe henüz çocukken vefat etmiştir.¹⁷² Onlardan İbn Hişâm'ın *Sîretü'n-Nebeviyye*'si, Müslim'in *Sahîh*'i ve Hâce Abdullah el-Herevî'nin *Zemmü'l-keâm*'ını semâ yoluyla okuduğu belirtilmektedir.¹⁷³ Birçok kişinin kendisinden ders aldığı aktarılan¹⁷⁴ Âişe'nin meşhur öğrencileri arasında İbn Hacer,¹⁷⁵ Şâfiî fakihî Tâced-din el-Bulkînî¹⁷⁶ (öl. 855/1451) ve Hanefî fakihî Şemseddin Aksarâyî¹⁷⁷ (öl. 880/1476) gibi isimler yer almaktadır. Ablası Fâtıma ile birlikte çok sayıda ders meclisine katılan¹⁷⁸ Âişe, 93 yaşındayken 816'da (1413) Sâlihiyye'de vefat etmiştir.¹⁷⁹ Âişe'nin, semâ meclisine katıldığı başta Haccâr olmak üzere çok sayıda hocasının hayatta kalan son öğrencisi olduğuna işaret edilmektedir.¹⁸⁰ Bu durum, en kısa sened zinciriyle hadis nakledebilmesine olanak tanıdığından özellikle yaşlılık döneminde rağbet gören biri olmasını sağlamıştır. Nitekim Berkey, bu sayede onun birçok erkeğin ulaşamadığı bir pozisyonu elde ederek kadın râvilere öncülük ettiği düşüncesindedir.¹⁸¹

Bu dört kadın hocaların dışında kalan diğer beş isim hakkında daha az bilgi nakledilmiştir. Bunlardan Necmeddin İbn Fehd'in kadın hocalarından ikisinin hocası olan Sâliha bint Muhammed el-Mut'im'e dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Necmeddin'in kadın hocalarından sadece birinin hocalığını yapan üç isimden Rukiyye bint Yahya için İbn Hacer, çok sayıda metin okuttuğunu ve 815'te (1412/1413) 87 yaşında öldüğünü bildirmektedir.¹⁸² Necmeddin'in hocası Zeynep bint Kemâl'in, İbn Seyyidünnâs (öl. 734/1334), Bîrzâlî (öl.

¹⁶⁷ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 12/124.

¹⁶⁸ İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 2/254-255; a.mlf., *el-Mecma'ü'l-müesses*, 2/559-560; a.mlf., *Zeylü'd-Dürrer*, 138. İbn Hacer'in telif ettiği bu *Mu'cem* ve Meryem hakkında ayrıca bk. Yılmaz, *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*, 159-160; Yalçın, "Meryem el-Ezraiyye", 295-319.

¹⁶⁹ İbn Tolun, *el-Kalâ'idü'l-cevheriyye*, 2/399.

¹⁷⁰ İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 3/25.

¹⁷¹ Makrîzî, *Dürrü'l-uküdi'l-Ferîde*, 2/204.

¹⁷² Hocaları hakkında geniş bilgi için bk. Sayeed, "Women and Hadith", 84-85.

¹⁷³ el-Fâsî, *Zeylü't-Takyîd*, 3/429; Makrîzî, *Dürrü'l-uküdi'l-Ferîde*, 2/204.

¹⁷⁴ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 12/81.

¹⁷⁵ İbn Hacer, *el-Mecma'ü'l-müesses*, 2/350-357.

¹⁷⁶ Süyûtî, *Nazmü'l-ikyân fî a'yânî'l-a'yân*, nşr. Philip Khuri Hitti (New York: el-Matbaatü's-Suriyyeti'l-Amerikiyye, 1927), 151.

¹⁷⁷ Süyûtî, *Nazmü'l-ikyân*, 177-178.

¹⁷⁸ İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 3/25.

¹⁷⁹ el-Fâsî, *Zeylü't-Takyîd*, 3/430.

¹⁸⁰ Makrîzî, *Dürrü'l-uküdi'l-Ferîde*, 2/203-204.

¹⁸¹ Berkey, *Bilginin İntikali*, 205.

¹⁸² İbn Hacer, *el-Mecma'ü'l-müesses*, 1/593.

468 | Saim Yılmaz-Mehmet Fatih Yalçın. Memlûkler Döneminde Kadınların İlmî ve Sosyal ...

739/1339), Mizzî, Zehebî, Kutbeddin el-Halebî gibi Mısır ve Şam'daki çok sayıda âlimden istifade ettiğini nakletmektedir.¹⁸³ Diğer hocalarından Fâtıma bint Ahmet b. er-Rızâ'nın 779'da (1377-1378) öldüğünü aktaran İbn Hacer, onun, dedesinin semâ meclisine katıldığını nakletmekle yetinmektedir.¹⁸⁴ Son olarak Fâtıma bint Ahmet b. Atiyye'nin dedesinin semâ meclisinde bulunduğu ve 71 yaşındayken 783'te (1382) öldüğü ifade edilmektedir.¹⁸⁵

Necmeddin İbn Fehd'in kadın hocalarının icâzet aldığı, semâ yahut huzur kaydına girdiği ilim meclislerinde hocalarından okudukları metinlerin çok sayıda ve çeşitlilikte olduğu görülmektedir. Bununla birlikte onların, daha çok hadis metinlerinin okutulduğu meclislere ilgi duydukları belirtmelidir. Fıkıh, siyer ile Arap dili ve edebiyatına dair metinlerin okutulduğu meclislere katılanlar da mevcuttur. Hadis metinleri arasında cüz, emâlî, meşyeha, erbaîn ve elfiye türü eserler öne çıkmaktadır. Bu metinler arasında *Sahîh-i Buhârî* özellikle dikkat çekmektedir. Kadınların bu eserin bir kısmı dahi olsa icâzet aldıkları veya semâ kaydına girmeye gayret ettikleri söylenmelidir.¹⁸⁶ Meşhur *Sahîh-i Buhârî* serhlerinin bu dönemde kaleme alındığı düşünüldüğünde, esere ilginin üst düzeyde olduğu anlaşılmaktadır.

1.3. Eğitime Katkıları

Necmeddin'in kadın hocalarının tahsil sürecine dair bilgiler aktarılmasına rağmen, onların telifâtı, kurdukları vakıflar tarafından desteklenen herhangi bir dinî yapı veya dinî yapılarda edindikleri resmî görevlerine dair bilgi tespit edilememiştir. Öyle ki Necmeddin İbn Fehd, hocalarına dair kaleme aldığı *Mu'cemü's-şü'yûh*'ta kadın hocalarından okuduğu eserlere de işaret etmez. Bunun yanı sıra onlardan hangileriyle yüz yüze görüşme fırsatı elde ettiğine dair bilgi de vermez. Dolayısıyla Necmeddin İbn Fehd'in verdiği bilgilerden hareketle kadın hocalarının öğrencileriyle ilişkileriyle ilgili bir değerlendirme yapmak mümkün değildir. Bununla birlikte eğitimlerini daha çok hadis sahasında yoğunlaştırmaları ve hadis rivayetinde isnad zincirindeki râvilerin sayısının az olmasının önemli bir ölçüt olması, Necmeddin'in kadın hocalarından bazılarının çok sayıda öğrencisi olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Nitekim onun kadın hocalarından Fâtıma bint Halîl'in çoğu eseri âl isnadla aktarabilmesi bakımından önemli bir rivayet kaynağı olduğuna işaret edilmiştir.¹⁸⁷

Söz konusu kadınların Necmeddin İbn Fehd dışındaki öğrencilerine dair çok az kayıt tespit edilmiştir. İbn Hacer, Âişe bint İbrahim'in meşyeha türü bir eserin okunduğu semâ ve hadis meclisine katılmıştır.¹⁸⁸ Bunun yanı sıra Âişe bint Ali'nin de hadis semâ meclisinde hazır bulunmuştur.¹⁸⁹ Ayrıca İbn Hacer, isim zikretmeksizin ondan çok sayıda öğrencinin icâzet aldığına belirtmektedir.¹⁹⁰

Sehâvî de Necmeddin İbn Fehd'in kadın hocalarından altısından icâzet almıştır. Sehâvî'nin sadece icâzet aldığı belirtilmekle yetindiği bu isimler Âsiye bint Cârullah,¹⁹¹ Ümmü Hânî bint Abdülvahid,¹⁹² Ümmü Hânî bint Ebü'l-Feth Muhammed,¹⁹³ Zeynep bint Takıyyüddin Muhammed,¹⁹⁴ Rukiye bint Abdülkavî¹⁹⁵ ve Ümmi Hânî bint Ebi'l-Kâsım'dır.¹⁹⁶ Bunların yanı sıra Sehâvî, Necmeddin'in hocalarından Ümmü Hânî Nureddin Ali'nin yazısının

¹⁸³ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/36.

¹⁸⁴ İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 1/166.

¹⁸⁵ Takıyyüddin el-Fâsî, *el-İkdü's-semîn fi târîhi'l-beledi'l-emîn*, nşr. Mahmud Muhammed et-Tenâhî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1986), 8/297.

¹⁸⁶ Örnek olarak bk. İbn Fehd, *Mu'cemü's-şü'yûh*, 306, 325, 398.

¹⁸⁷ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şü'yûh*, 406; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/91.

¹⁸⁸ İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-mü'esses*, 3/210-211.

¹⁸⁹ İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-mü'esses*, 3/212-213.

¹⁹⁰ İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 4/58.

¹⁹¹ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/2.

¹⁹² Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/156.

¹⁹³ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/160.

¹⁹⁴ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/159.

¹⁹⁵ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/34.

¹⁹⁶ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/158.

çok güzel olduğunu ve akdettiği pek çok ders halkasında kıraat ve *Sahîh-i Buhârî* okumaları yapmakla şöhret kazandığını ifade etmektedir.¹⁹⁷

Necmeddin İbn Fehd'in kadın hocalarının resmî kurumlar haricinde muhtemelen evlerinde¹⁹⁸ veya halka açık diğer ders halkalarında ağırlıklı olarak ders vermeleri, ilmî faaliyetlere katkılarında dair kayıtların oldukça az olmasına yol açmıştır. Yine Necmeddin'in *Mu'cemü's-Şü'yûh*'ta hocalarının aktardığı rivayetlere ve okuttuğu eserlere yer vermemesi ve hocalarının ilmî yetkinliğini, onların kimlerden hangi eserleri okuduğunu öne çıkararak aktarması da bu hususta etkilidir. Çünkü onun kadın hocalarından önemli bir kısmının ulemâ ailesine mensup olması, elde ettikleri ilmî birikimi aktarmalarını sağlayacak çevreyi kolaylıkla edinmelerini sağlamış olmalıdır.

2. Sosyal Hayatları

Necmeddin'in kadın hocalarının gündelik hayatı konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. Bu durum, muhtemelen öğrencilerinin onların ilmî yönünü ön plana çıkarma gayesi taşımasından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte Necmeddin İbn Fehd'in *ed-Dürrü'l-kemîn* ve Sehâvî'nin *ed-Dav'ü'l-lâmi'* adlı eserleri, özellikle 9. (15.) yüzyılda yaşayan bazı kadınların mensup olduğu ailelerine ve evliliklerine dair kayıtlar sunmaktadır. Bu kadınlar arasında Necmeddin'in bazı hocaları da yer almaktadır. Dolayısıyla bu başlık altında söz konusu kadınların gündelik hayatlarından ziyade onların aile çevreleri ve evlilikleri ele alınacaktır.

2.1. Aileleri

Memlükler döneminde nesiller boyunca ilim geleneğini sürdürmüş çok sayıda ulemâ ailesine rastlanmaktadır. Necmeddin'in kadın hocalarından bazıları da bu ailelere mensuptur. Nitekim onlardan yirmi iki isim önde gelen on ulemâ ailesindedir. Dönemin temayüz eden bu on ailesi arasında Taberî, Fâsî, Nüveyrî, İbn Fehd, Kastallânî, Mürşidî, İbn Zahîre, Sübkî, İbn Cemâa ve Irâkî yer almaktadır. Necmeddin, bunlar arasında kendi ailesi olan İbn Fehd mensubu kadınlardan daha çok istifade etmiştir. Onun Irâkî ve Nüveyrî ailesinden üçer, Taberî, İbn Zahîre ve Kastallânî ailesinden ikişer, Fâsî, Mürşidî, Sübkî ve İbn Cemâa ailesinden birer kadın hocası tespit edilmiştir.

Necmeddin, ailesinden ilimle ilgilenen kadınlardan altısından istifade etmiştir. İbn Fehd ailesine mensup bu kadın âlimler, Bûdûr bint Abdullah (öl. 850/1447), Necmeddin'in babasının amcasının kızı Hatice bint Abdurrahman, Safiyye bint Yâkût (öl. 872/1468), Zeynep bint Takiyyüddin Muhammed (öl. 885/1481), Necmeddin'in kız kardeşi Sittülkureys Fâtıma bint Muhammed ve Hibetullah bint Abdullah'tır. Bu durum, İbn Fehd ailesinde ilmî alanda ön plana çıkmış kadınları göstermesi bakımından da önemlidir.

Ailesinin ardından en çok Irâkî ve Nüveyrî ailesi mensubu kadın hocalardan yararlanan Necmeddin'in Irâkî ailesinden üç hocası, Veliyyüddin el-İrâkî'nin kızı Bereke ile Zeynüddin el-İrâkî'nin kızları Cüveyriye (öl. 863/1458) ve Zeynep'tir (öl. 865/1461). Aslen Iraklı olan bu aile, muhtemelen Moğolların işgali sonrası Kahire'ye göç etmiştir. Bu ailenin Memlükler döneminde özellikle hadis alanında temayüz ettiği görülmektedir.¹⁹⁹ Nüveyrî ailesine mensup üç hocası, Ümmü'l-Vefâ bint Ali (öl. 855/1451) ve kardeşi Kemâliyye ile onların kardeşlerinin kızı Hatice bint Abdurrahman'dır (öl. 876/1471). Aslen Yukarı Mısır'dan bir aile

¹⁹⁷ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/157.

¹⁹⁸ Memlükler döneminde bir kadının evinin eğitim için kullanıldığına dair bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/148.

¹⁹⁹ Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, 107-109.

olup 7. (13.) yüzyılın sonu 8. (14.) yüzyılın başında aile fertleri Mekke'ye yerleşmiş ve burada aile üyelerinden bazıları kâdilkudâtlık görevinde bulunmuştur.²⁰⁰

İkişer kadın hocanın mensubu olduğu üç aileden ilki Taberîlerden Âsiye bint Cârullah ve Zeynep bint er-Rızâ Muhammed (öl. 862/1457) yer almaktadır. Yaklaşık altı asır boyunca ilim geleneğine sahip bu ailenin aslen Taberistanlı olduğu ve Mekke'ye göç ettiği, soyunun Hz. Hüseyin'e dayandığı aktarılmaktadır.²⁰¹ Mekke'nin en saygın ailelerinden olup Şâfiî olmalarıyla tanınmaktadır. Bu ailenin üyeleri, Memlûkler döneminde Mekke'de kâdilkudâtlık, Mescid-i Haram'da imamlık ve hatiplik gibi görevleri üstlenmişlerdir.²⁰² İkinci aile İbn Zahîre, Mekke asıllı ve şehrin mümtaz ailelerindedir. Aile fertlerinin önemli bir kısmı Mekke kâdilkudâtlığı görevini yürütmüştür.²⁰³ Necmeddin'in kadın hocalarından Sittülehl bint Abdülkerim (öl. 849/1455) ve kardeşi Ali'nin kızı Kemâliyye (öl. 857/1453) bu ailedendir. Üçüncüsü olan Kastallânî ailesi, Afrika'nın Kastilya bölgesinden 7. (13.) yüzyılda hac maksadıyla Mekke'ye gelip yerleşmişler ve Memlûkler döneminde şöhret bulmuşlardır.²⁰⁴ Bu aileye mensup hocaları arasında Hatice bint Ebû Abdullah Muhammed (öl. 846/1443) ile kardeşinin kızı Ümmü Hânî bint Abdülvahid bulunmaktadır.

Necmeddin'in dört aileden birer kadın hocası bulunmaktadır. Bunların ilki, Fâsî ailesinden Ümmü Hânî bint Ebû'l-Feth Muhammed'dir. Fâsî ailesi, aslen Faslı olup 7. (13.) yüzyılın son çeyreğinde Mekke'ye yerleşmiştir.²⁰⁵ Soyları Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib'e dayandırılmaktadır. Memlûkler döneminde Nüveyrî ailesiyle evlilik yoluyla akrabalık kurmuşlardır.²⁰⁶ İkincisi, Mürşidî ailesinden Zeynep bint İbrahim'dir (öl. 841/1438). Aile, aslen Mısırlı olup 730'lu (1329-1330) yıllarda Mekke'ye yerleşmişlerdir.²⁰⁷ Üçüncüsü Sübkî ailesinden Bâi Hatun bint Nureddin Ebû'l-Hasan Ali'dir (öl. 864/1460).²⁰⁸ Aile, aslen Kahire'nin kuzeyinde Nil Deltası'nda yer alan Menûfiyye'den olup özellikle 8. (14.) yüzyılda bazı üyelerinin Kahire ve Dımaşk Şâfiî kâdilkudâtlığı ve önde gelen medreselerdeki müderrislik görevleriyle dikkat çekmektedir.²⁰⁹ Dördüncüsü İbn Cemâa ailesinden Sâre bint İbnü'l-Cemâa'dir (öl. 855/1451).²¹⁰ İbn Cemâa ailesi, aslen Hamalı olup, soyları Benî Kinâne kabilesine dayanmaktadır. 6. (12.) yüzyıldan 12. (18.) yüzyıla kadar yaklaşık altı asır boyunca ilim geleneğine sahip bu ailenin üyelerinin Hama, Kudüs, Şam ve Kahire'de muhtelif görevler aldığı görülmektedir. Nitekim birden fazla üyesi, 8. (14.) yüzyılda Kahire ve Dımaşk Şâfiî kâdilkudâtlığı, aralarında dönemin önemli medreselerinin de yer aldığı muhtelif şehirlerde müderrislik ve Mescid-i Aksa'da imam ve hatiplik görevlerini üstlenmişlerdir. Bu aile üyeleri Osmanlı döneminde Hanefiliği tercih etmişlerdir.²¹¹

²⁰⁰ Hulûd Abdülbâkî İbrahim el-Bedene, *el-Usretü'l-İlmîyye fî Mekketi'l-Mükerremeti ve Eserihâ ale'l-hayâti'l-ilmîyyeti ve'l-ameliyyeti hilâle'l-Asri'l-Memlûki 648-923/1250-1517* (Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, Külliyyetü's-Şerîa ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 52.

²⁰¹ İbrahim el-Bedene, *el-Usretü'l-İlmîyye*, 44-45.

²⁰² Salih Yusuf Ma'tuk, *İlmü'l-Hadis fî Mekketi'l-Mükerremeti Hilâlü'l-Asri'l-Memlûki (648-923)* (Mekke: Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, Külliyyetü'd-Da've ve Usûli'd-dîn, Doktora Tezi, 1407/1986-1987), 326.

²⁰³ Rıza Kurtulmuş, "İbn Zahîre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/455-457.

²⁰⁴ İbrahim el-Bedene, *el-Usretü'l-İlmîyye*, 46.

²⁰⁵ İbrahim el-Bedene, *el-Usretü'l-İlmîyye*, 47.

²⁰⁶ Cevad İzgi, "Fâsî, Takıyyüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/212-213.

²⁰⁷ Salih Yusuf Ma'tuk, *İlmü'l-Hadis fî Mekketi'l-Mükerremeti*, 360.

²⁰⁸ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüüh*, 308.

²⁰⁹ Geniş bilgi için bk. Muhammed Sadık Hüseyin, *Beytü's-Sübkî* (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısri, 1948); Joseph Schacht - Clifford E. Bosworth, "al-Subki", *The Encyclopaedia of Islam New Edition* (Leiden: Brill, 1997), 9/743-745.

²¹⁰ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüüh*, 319.

²¹¹ Geniş bilgi için bk. Kamal S. Salibi, "The Banü Jamâ'a: A Dynasty of Shâfi'ite Jurists in the Mamlûk Period", *Studia Islamica*, 9 (1958), 97-109; Elizabeth Sirriyeh, "Whatever Happened to the Banü Jamâ'a? The Tail of a Scholarly Family in Ottoman Syria", *British Journal of Middle Eastern Studies* 28/1 (May 2001), 55-65.

Necmeddin'in diğer kadın hocalarının, birkaç nesil boyunca ilim geleneğine sahip meşhur ulemâ ailelerinden olmasalar da önemli bir kısmının babalarının ilmî faaliyetlerde bulunduğu tespit edilmiştir.²¹² Ayrıca bazılarının kız kardeşleri,²¹³ bazılarının da erkek kardeşleri²¹⁴ ilmî faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bunların yanı sıra Necmeddin, hocalarından Ümmü'l-Hayr bint Ahmet'in (öl. 861/1457) Mekke kadınlarının a'yânından olduğunu ifade ederek onun seçkin bir ailenin mensubu olduğuna atıf yapmaktadır.²¹⁵

2.2. Evlilikleri

Necmeddin'in kadın hocalarından yarısının yani otuz üçünün evliliklerine dair kayıt bulunmaktadır. Bunlardan Sittüttüccâr bint Nâsıruddin Muhammed hariç diğerlerinin ulemâ arasından evlilik yaptığı anlaşılmaktadır. Sittüttüccâr, tüccar ailesi Harrûbîler'den Sirâcuddin Ömer (öl. 825/1422) ile evlenmiştir. Kocasının ölümünden sonra bir daha evlenmemiştir.²¹⁶ Kaynaklar geriye kalan otuz dört kadının evlilikleri hakkında herhangi bir bilgi vermezken, hiç evlenmediklerini de belirtmezler.

Evlenen kadınlardan sadece Ümmü Hânî bint Ebü'l-Kâsım'ın (öl. 849/1445) henüz çocuğu olmadan kocasının öldüğüyle ilgili açık bir kayıt bulunmaktadır.²¹⁷ Bunun yanı sıra Zeynep bint Abdullah el-Yâfîî'nin diğer evliliklerinin aksine üçüncü evliliğinden herhangi bir çocuğu olmamıştır.²¹⁸ Diğer kadınlar ise en az bir çocuk sahibidirler. Tarihçiler, çok sayıda çocuğu olan kadınların bazılarının isimlerini de zikretmişlerdir.²¹⁹

Evliliklerine dair kayıt bulunan bu otuz üç kadından sekizinin yakın akrabasıyla evlendiği tespit edilmiştir. Yakın akrabayla evlenenlerin beşi önde gelen ulemâ ailesindedir. Yakın akraba evliliklerinde ilk sırada amcaoğulları gelmektedir.²²⁰ Amcasının oğluyla evlenen beş kadından ilki, iki kez evlilik yapan Mürşidî ailesinden Ümmü Hânî bint Abdülvahid'dir. İlk evliliğini amcasının oğlu Ahmet b. Ahmet b. İbrâhim ile yapmış ve bu evliliğinden kız çocukları

²¹² Örneğin Sâlihiyye'de Hanbelî bir aileye mensup Emetü'l-Latîf bint Muhammed'in babası hakkında bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 9/194-195. İbn Hacer'in hocaları arasında yer alan Rukiyye bint Ali'nin babası hakkında bk. İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-ğumr*, 3/560; Sehâvî, *et-Tuḥfetü'l-laṭife fî târîhi'l-Medîneti's-şerîfe*, 2/299-300. Zeynep bint Ahmet'in babası hakkında bk. el-Fâsî, *el-İkdü's-semîn*, 3/112. Zeynep bint Abdullah el-Yâfîî'nin tarihçi ve tasavvuf erbâbı babası hakkında bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 5/102; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 8/362-363. Zeynep bint Ebü'l-Yemen Muhammed'in babası için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 7/161-162. Süteyt bint Abdullah el-Kâzerûnî'nin babası hakkında bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 5/34. Safiyye bint Muhammed'in babası için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 9/172-173. Âişe bint İbrahim'in babası hakkında bk. İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-ğumr*, 1/457. Âişe bint Abdülvehhab'ın babası için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 5/102. Fatma bint Musa'nın Halep Şâfiî kâdî-kudâtı babası için bk. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 9/63. Kemâliye bint Muhammed'in Mekke Şâfiî kâdî-kudâtı babası için bk. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 8/350.

²¹³ Zeynep bint Ahmet'in ilimle meşgul olan kız kardeşi hakkında bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/65. Zeynep bint Abdullah'ın kız kardeşi için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/77.

²¹⁴ Örneğin Ümmü Hânî bint Ebü'l-Kâsım'ın erkek kardeşi hakkında bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 4/283. Rukiyye bint Ali'nin erkek kardeşi için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 2/41. Zeynep bint Ebü'l-Yemen Muhammed'in erkek kardeşi için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 3/155; *et-Tuḥfetü'l-laṭife*, 2/453-454. Âişe bint İbrahim'in erkek kardeşi için bk. İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-şâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*, nşr. Muhammed Muhammed Emin (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 1993), 7/64.

²¹⁵ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şü'yûh*, 304.

²¹⁶ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/16.

²¹⁷ İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1616.

²¹⁸ İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1443.

²¹⁹ Örneğin Hatice bint Abdurrahman için bk. İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1418. Ümmü Hânî bint Nüreddin Ali için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/156.

²²⁰ Sehâvî, amcaoğluyla evlenen 9. (15.) yüzyılda yaşamış başka kadınlara da işaret etmektedir. Bu durum, amcaoğluyla evliliğin istisnâî olmadığını göstermesi bakımından önemlidir. Örnek olarak bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/14, 19, 37, 43, 48, 49, 64, 69, 83, 84, 85, 112, 116, 123, 126, 129, 132, 138.

dünyaya gelmiştir.²²¹ Kocasının ölümünün ardından ikinci evliliğini bir diğer amcasının oğlu Ebû'l-Fedâil b. Muhammed b. İbrâhim ile yapmış ve ondan da çocukları olmuştur.²²²

Necmeddin'in kadın hocalarından amcaoğullarıyla evlilik yapan ikinci isim, İbn Fehd ailesinden Hatice bint Abdurrahman'dır. O, amcasının oğlu Takıyyüddin İbn Fehd (öl. 871/1466) ile yani Necmeddin'in babasıyla evlenmiştir.²²³ Üçüncüsü, Kastallânî ailesinden ve üç evlilik yapan Hatice bint Ebû Abdullah Muhammed'dir. Her birinden çocuk sahibi olduğu bu evliliklerden ilki, amcasının oğlu Muhammed b. Ahmet b. Hasan iledir. Boşandıktan sonra ikinci evliliğini dedesinin kardeşinin torunu Ahmet b. Ebû'l-Hayr Muhammed b. Hüseyin (öl. 802/1399-1400) ile yapmıştır. Onun ölümünden sonra Abdullah b. Ahmet b. Hasan (öl. 827/1424) ile evlenmiştir.²²⁴ Dördüncüsü Hüdeyye bint Abdullah (öl. 860/1456), amcasının oğlu Ali b. Muhammed b. Ahmet ile evlenmiştir. Kocasından boşandıktan sonra ölümüne kadar evlenmediği anlaşılmaktadır.²²⁵ Beşincisi Sevde bint Cemaleddin (öl. 880/1475) amcasının oğlu Eminüddin b. Yahya ile evlenmiştir.²²⁶ Altıncısı, Taberî ailesinden Zeynep bint er-Rızâ Muhammed'dir. O, iki evlilik yapmış ve her iki evlilikten çocuk sahibi olmuştur. Onun ilk evliliği, anne tarafından dedesinin torunu ve Kastallânî ailesinden Ahmet b. Abdullah b. Ahmet, ikinci evliliği babasının amcasının oğlu Abdülhâdî b. Ebû'l-Yemen b. Ahmet b. er-Rızâ'yla- dır. Her iki kocasından da boşanmıştır.²²⁷ Yedincisi, İbn Fehd ailesinden Bûdûr bint Abdullah, iki kez evlenmiş ve bu evliliklerden biri Abdurrahman b. Ebû'l-Hayr Muhammed (öl. 773/1371-1372), ikincisi onun amcası Yahya b. Muhammed (öl. 788/1386-1387) iledir.²²⁸ Sekizincisi Nüveyrî ailesinden Kemâliyye bint Ali olup akrabası İzzeddin en-Nüveyrî ile evlenmiştir.²²⁹

Necmeddin İbn Fehd'in kadın hocalarından on ikisi, hayatı boyunca birden fazla evlilik yapmıştır. Dul kalmayı tercih etmeyen bu kadınlardan ikisi üç kez, onu ise iki kez evlenmiştir. Üç kez evlenenlerden biri, Kastallânî ailesinden Hatice bint Ebû Abdullah Muhammed'dir. Evliliklerinden üçü de akrabaları arasındadır. Bu evliliklerinden çocukları olmuş ve boşanarak ayrılmıştır.²³⁰ Üç evlilik yapan diğer isim Zeynep bint Abdullah el-Yâfî' dir. İlk evliliği Musa el-Merâkeşî ile olup kocası ölünce kocasının hâdimi Yakub el-Cânâtî ile evlenmiştir. Onun ölümünün ardından Halîl b. Hârûn el-Cezâirî ile evlilik yapmış ve bir süre sonra kocası ölmüştür. Zeynep'in ilk iki evliliğinden çocukları olmuş ancak son evliliğinden çocuğu olmamıştır.²³¹

İki kez evlenenlerden altısı önde gelen bir ulemâ ailesindedir. Bunlardan ilki, İbn Fehd ailesinden Bûdûr bint Abdullah olup, ilk kocası Abdurrahman b. Ebû'l-Hayr Muhammed ölünce onun amcası Yahya b. Muhammed ile evlenmiştir.²³² İkincisi Taberî ailesinden Zeynep bint er-Rızâ Muhammed olup ilk kocası Ahmet b. Abdullah'tan boşandıktan sonra babasının amcasının oğlu Abdülhâdî b. Ebû'l-Yemen ile evlenmiş ve bir süre sonra ondan da boşanmıştır.²³³ Üçüncüsü, Nüveyrî ailesinden Kemâliyye bint Ali olup ilk kocası olan akrabası İzzeddin ile 798'de (1395-1396) evlenmiş ve bu evlilikten çocukları olmuş ancak on dört yıl süren bu evlilik 806'da (1403-1404) boşanmayla sona ermiştir. İkinci evliliğini 812'de (1409-1410) Zahîre ailesinden Ebû'l-Berekât b. Ebû's-Suûd (öl. 820/1417-1418) ile yapmıştır. Bu evlilikten birkaç çocuğu olmuş ve kocası ölünce tekrar evlenmemiştir.²³⁴ 782'de (1380-1381) do-

²²¹ İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1617.

²²² İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1618.

²²³ İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 312; a.mlf., *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1418; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/28.

²²⁴ İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1421-1422; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/30.

²²⁵ İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1560; a.mlf., *Mu'cemü's-şüyûh*, 330.

²²⁶ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/130.

²²⁷ İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1450; a.mlf., *Mu'cemü's-şüyûh*, 317.

²²⁸ İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1402.

²²⁹ İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1527.

²³⁰ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/30; a.mlf., *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1421.

²³¹ İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1443.

²³² İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1402.

²³³ İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1450.

²³⁴ İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1527.

ğan Kemâliyye, ilk evliliğini 16, ikinci evliliğini 30 yaşında yapmıştır. Dördüncüsü, Zahîre ailesinden Kemâliyye bint Ali olup ilk kocası Muhammed b. Abdülmelik b. Muhammed el-Mercânî'dir (öl. 823/1420-1421)²³⁵. Onun ölümünün ardından eski kocasının kardeşi Abdurrahman ile evlenmiştir.²³⁶ Beşincisi, İbn Fehd ailesinden Necmeddin İbn Fehd'in kız kardeşi Zeynep'tir. İlk kocası Nüveyrî ailesinden Hatîb Ebü'l-Kâsım b. Ebü'l-Fadl ile 834'te (1430-1431) evlenmiştir. İki yıl süren bu evlilikten çocukları olmuş ve 836'da (1432-1433) boşanmışlardır. 846'da (1442-1443) ise Hanefî fakihî Ebû Hamid İbnü'z-Ziya ile evlenmiş ve bu evlilikten de çocukları olmuştur.²³⁷ Dolayısıyla Zeynep'in 818'de (1416) doğduğu göz önüne alındığında ilk evliliğini 16 yaşında yaptığı ve 18 yaşında boşandıktan sonra 28 yaşında ikinci kez evlendiği anlaşılmaktadır. Altıncısı, Zeynüddin el-İrâkî'nin kızı Cüveyriye olup biri meşhur muhaddis Heysemî ile diğeri yine hadis alanında tanınmış Şihâbeddin el-Kelûtâtî²³⁸ (öl. 835/1432) isimli ravî olmak üzere iki evlilik yapmıştır.²³⁹

Meşhur ulemâ ailelerinden olmayan kadınlardan dördünün iki kez evlilik yaptığı tespit edilmiştir. Bunlardan birincisi, Ümmü Hânî bint Nüreddin Ali olup ilk kocası Hüsameddin Muhammed b. Ömer b. Kutluboğa el-Bektemûrî'den²⁴⁰ çok sayıda çocukları dünyaya gelmiştir. Sehâvî, bunlardan bazılarının adını vermiş ve onların aralarında Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mensupları olduğunu bildirmiştir. Kocası ölünce Mâlikî fakihî Bedreddin Hasan b. Süveyd²⁴¹ (öl. 829/1425-1426) ile evlenmiş ve ondan iki çocuğu olmuştur.²⁴² İkincisi Âişe bint Abdülvehab el-Yâfiî (öl. 866/1461) olup ilk kocası öldükten sonra Ali b. Abdullah b. es-Sakîf ile evlenmiş ve çocukları olmuştur.²⁴³ Üçüncüsü Kemâliyye bint Muhammed olup ilk kocası Nüveyrî ailesinden Cemâleddin Muhammed b. Ali'dir. Onunla boşanınca Zahîre ailesinden, Ebü'l-Berekât b. Ebü's-Suûd ile evlenmiştir. Her iki evliliğinden çocukları olmuştur. İkinci kocası 820'de (1417-1418) öldüğü halde Kemâliyye'nin hayatının son yirmi dokuz yıllık döneminde evlenip evlenmediğine dair bir kayda rastlanmamaktadır.²⁴⁴ Dördüncüsü Kemâliyye bint Muhammed (öl. 880/1476) olup ilk kocası İsâ b. Mûsâ b. Ali b. Kureys el-Hâşimî'dir. Bu evlilikten çocukları olmuş ve kocası ölünce Ali b. Ahmet el-İrâkî ile evlenmiş ancak bir süre sonra ondan boşanmıştır.²⁴⁵

Hayatı boyunca bir kez evlenen ve boşandıktan sonra tekrar evlenmemeyi tercih eden kadınlar da vardır. Nitekim Necmeddin İbn Fehd'in kadın hocalarından üçü, boşandıktan sonra dul olarak hayatlarını devam ettirmişlerdir. Bunlardan biri Nüveyrî ailesinden Ümmü'l-Vefâ bint Ali olup bir kız çocuğu olduğu halde kocasından boşandıktan sonra evlenmemiştir.²⁴⁶ Bir diğeri, Sittüttüccâr bint Nâsirüddin Muhammed olup kocası Sirâcüddin Ömer öldükten sonra ömrünün son yirmi üç yılında herhangi bir evlilik yapmamıştır.²⁴⁷ Son olarak Hüdeyye bint Abdullah, amcasının oğlu olan kocasıyla boşandıktan sonra evlenmemiştir.²⁴⁸

Sonuç

²³⁵ Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 8/123.

²³⁶ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/120.

²³⁷ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/159; İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1630.

²³⁸ Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 1/378; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 9/309.

²³⁹ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/18.

²⁴⁰ Hayatına dair herhangi bir kayda rastlanmamakla birlikte iki oğlunun ilimle iştigal ettiği aktarılmaktadır. Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 9/173; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 9/497.

²⁴¹ Hayatı için bk. İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-ğumr*, 3/375.

²⁴² Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/156.

²⁴³ İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1486.

²⁴⁴ İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1533.

²⁴⁵ İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1536.

²⁴⁶ İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1637.

²⁴⁷ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/16.

²⁴⁸ İbn Fehd, *ed-Dürrü'l-kemîn*, 2/1560.

Memlûkler dönemi, kadınların ilmî faaliyetlerde yer aldığı en parlak devirlerden biridir. Bu durum onların sosyal hayatına da yansımıştır. Bu makalede, daha önceki dönemlere göre kadınların ilim hayatında daha fazla yer aldığı Memlûkler döneminde yaşamış olan Necmeddin İbn Fehd'in kadın hocaları ele alınmıştır. Onun altmış yedi kadın hocasının incelendiği bu çalışmada, Memlûk toplumunda kadınların ilmî çevrelerle ilişkisinin yaygınlaştığı ve özellikle ilim geleneğine sahip ailelerin kız çocuklarının çok küçük yaşlardan itibaren ilim meclislerinde yer aldıkları görülmektedir. Yine ulemâ ailesine mensup kız çocuklarının yakın akrabalarından ilk tahsillerini aldıkları, aile bağlantılarıyla ilmî çevrelerle kolayca irtibat kurarak aralarında kadın hocaların da bulunduğu çok sayıda âlimden ders ve icâzet elde ettikleri tespit edilmiştir.

Memlûkler döneminde kadınlar, bilginin üretiminden ziyade aktarılmasında önemli bir rol üstlenmektedir. Onlar, hem tahsil hayatlarında hem de bir âlim olarak bilgi aktarmada hadis rivayetinde temayüz etmişlerdir. Hadis ilmüne daha fazla ilgi gösterilmesinin sebeplerine dair doğrudan bir şey söylemek zor olsa da hadis meclislerinin çok sayıda olması ve kolay ulaşılabilirliği bu hususta önemli bir etken olmalıdır. Bu meclislere katılan kız çocuklarının, ileri yaştaki hocalardan ders almalarının teşvik edildiği, böylece güçlü isnad zinciri elde etmek suretiyle daha sonraki yaşlarında bilginin aktarımında müracaat kaynağı olmalarının hedeflendiği görülmektedir. Bununla birlikte belirli bir tahsil hayatına sahip her kadının bilgiyi aktarmada rol üstlendiğini söylemek zordur. Hatta Necmeddin İbn Fehd'in kadın hocalarından hareketle ilmî çevrelerde yer alan kadınların potansiyellerine rağmen çoğunun bir hoca olarak bilginin aktarımında bulunmadığı söylenebilir.

Kadınların bilgiyi edinme ve aktarmalarında resmî eğitim kurumlarına hiç işaret edilmemesi, kurumlardan ziyade hoca talebe ilişkisinin önemine dair olabileceği gibi, kadınların bu resmî kurumlar dışında halka açık ders halkalarına daha fazla teveccüh etmelerinden de kaynaklanıyor olabilir. Bunun yanı sıra Necmeddin İbn Fehd'in kadın hocalarının birkaç ortak hocaya sahip olması, resmî eğitim kurumları dışındaki ilmî faaliyetlerin canlılığını da göstermektedir.

İlmî faaliyetler içerisinde yer alan kadınların sosyal hayatlarına dair nakiller oldukça azdır. Bunun en önemli sebepleri arasında, onların ilmî yetkinliklerinin ön plana çıkarılma gayesi yer almaktadır. Bununla birlikte önemli bir kısmının mensup oldukları aileler ve yaptıkları evliliklere dair birtakım bilgilere ulaşmak mümkündür. Nitekim Necmeddin İbn Fehd'in kadın hocalarının genel itibarıyla ilimle iştigal edenlerle evlendiği tespit edilmiştir. Özellikle ilmiye sınıfına mensup kadınların akraba çevresinden evlenmeleri de bu hususla irtibatlı olmalıdır. Biri hariç evlenen kadınların hepsi en az bir çocuk sahibidir. Boşanma yaygın olmamakla birlikte kocasının ölümü yahut boşanma neticesinde kadınların yeniden evlenmeleri, nadir görülen bir durum değildir. Bu husus, Memlûk toplumunda gerekli durumlarda boşanmanın kerih görülmediğini düşündürmektedir.

Kaynakça

- Aydınlı, Abdullah. "Semâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/457-458. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- el-Bedene, Hulûd Abdülbâkî İbrahim. *el-Usretü'l-İlmiyye fî Mekketi'l-Mükerremeti ve Eserihâ ale'l-hayâti'l-ilmiiyyeti ve'l-ameliyyeti hilâle'l-Asri'l-Memlûkî 648-923/1250-1517*. Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, Külliyyetü's-Şerîa ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Berkey, Jonathan P.. *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*. çev. İsmail Eriş. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- el-Fâsî, Takıyyüddin. *el-İkdü's-semîn fî târîhi'l-beledi'l-emîn*. nşr. Mahmud Muhammed et-Tenâhî. 8 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1986.
- el-Fâsî, Takıyyüddin. *Zeylüt-Takyîd fî ruvâti's-sünen ve'l-mesânid*. nşr. Muhammed Sâlih b. Abdülaziz el-Murâd. 3 Cilt. Mekke: Câmîatü'l-Ümmü'l-Kurâ, 1997.
- İbn Fehd, Necmeddin. *ed-Dürrü'l-kemîn bi-zeyli'l-İkdi's-semîn fî târîhi beledi'l-emîn*, nşr. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş. 3 Cilt. Beyrut: Dâru Hıdır, 2000.
- İbn Fehd, Necmeddin. *Mu'cemü's-şüyûh*. nşr. Muhammed ez-Zâhî. Riyad: Dâru'l-Yemame, 1982.
- İbn Hacer el-Askalânî. *el-Mecma'u'l-mü'esses li'l-mu'cemi'l-müfehres*. nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1994.
- İbn Hacer el-Askalânî. *İnbâ'ü'l-gumr bi-ebnâ'î'l-umr*. nşr. Hasan Habeşî. 4 Cilt. Kahire: Lecnetu İhyai't-Türasi'l-İslâmî, 1969-1998.
- İbn Tağrıberdî. *el-Menhelü's-şâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*. nşr. Muhammed Muhammed Emin. 13 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 1984-2009.
- İbn Tolun, Şemseddin. *el-Kalâ'idü'l-cevheriyye fî târîhi's-Sâlihiyye*. nşr. Muhammed Ahmet Dehmân. 2 Cilt. Dimaşk: Matbuatu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye, 1980.
- İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmet. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. nşr. Mahmûd Arnaûd - Abdülkadir Arnaûd. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986-1993.
- İzgi, Cevad. "Fâsî, Takıyyüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/212-213. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kandemir, Yaşar. "Emâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/70-72. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kaya, Büşra. "XV. Yüzyıl Memlük Kahiresi'nin Entellektüel Kadınları". *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 24/46 (2019), 93-120.
- Kurtulmuş, Rıza. "İbn Zahîre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/455-457. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Ma'tuk, Salih Yusuf. *İlmü'l-Hadis fî Mekketi'l-Mükerremeti Hilâlü'l-Asri'l-Memlûkî (648-923)*. Mekke: Câmîatü Ümmü'l-Kurâ, Külliyyetü'd-Da've ve Usûli'd-dîn, Doktora Tezi, 1407/1986-1987.
- Makrîzî, Takıyyüddin. *Dürrerü'l-uküdi'l-Ferîde fî terâcimi'l-a'yânî'l-müffide*. nşr. Mahmud el-Halîlî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- Özkan, Halit. *Memlüklerin Son Asrında Hadis 1392-1517*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Polat, Salahattin. "Ferd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/368-369. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- es-Sakkâr, Sâmî. "Necmeddin İbn Fehd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/487-489. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Salibi, Kamal S.. "The Banū Jamā'a: A Dynasty of Shāfi'ite Jurists in the Mamlūk Period". *Studia Islamica* 9 (1958), 97-109.
- Sayeed, Asma. "Women and Hadith Transmission Two Case Studies from Mamlūk Damascus". *Studia Islamica* 95 (2002), 71-94.
- Schacht, Joseph.- Bosworth, Clifford E.. "al-Subki", *The Encyclopaedia of Islam* (New Edition). ed. Clifford E. Bosworth vd. 9/743-745. Leiden: Brill, 1997.
- Sehâvî, Şemseddin. *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-ğarnî't-tâsi'*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1992.

476 | Saim Yılmaz-Mehmet Fatih Yalçın. Memlûkler Döneminde Kadınların İlmî ve Sosyal ...

Sirriyeh, Elizabeth. "Whatever Happened to the Banū Jamā'a? The Tail of a Scholarly Family in Ottoman Syria". *British Journal of Middle Eastern Studies* 28/1 (May 2001), 55-65.

Süyûtî, Celâleddin. *Nazmü'l-'ikyân fi a'yânî'l-a'yân*. nşr. Philip Khuri Hitti. New York: el-Matbaatü's-Suriyyeti'l-Amerikiyye, 1927.

Yalçın, Mehmet Fatih. "Memlûkler Döneminde İlmî Hayatta Bir Kadın: Meryem el-Ezraiyye". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 50/2 (Aralık 2018), 295-319.

Yılmaz, Muhammet. *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2008.

Yiğit, İsmail. "Memlûkler Zamanında (1250-1517) Kadın". *Diyanet İlmî Dergi* 40/2 (2004), 131-144.

ez-Zehabî, Şemseddin. *Zuyû'l-'İber fi haberi men gaber*. nşr. Ebû Hâcer Saîd b. Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.